

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Национальнэ библиотека
Республика Тыва, г. Кызыл, ул. С. Пушкина

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 12 (16960)

2005 чылдың
февраль 3,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.00.
Садар өртээ 3 рубль.

Чагыргалар отчедун берип турар

Чадаана. Эрткен юбилейлиг чылда Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазы тус черниң социал экономиказын хөгжүдөр дээш тодаргай хемчеглерни апар чоруткан түннелинде элээн ажилдар кылдырган. Чазактың деткимчези-биле чамдык октаттыг тудугларны эде кылган. Көдээ ажил-агыйның ишчилери черниң үнүш-дүжүктүрүн бедидер, малдың баш санын өстүрүр дээш биче эвес ажил-херекти бүдүргөн. Ынчангаш чер база мал ажилының ниити продукцияларын бүдүрерин көвүдеткен, ылаңгыя малдың баш саны элээн өскөн. Моон ачызында чурттакчы чоннуң амыдыралы экижил оорар.

Культура, өөредилге, эмнелге албан черлериниң ажилдакчылары юбилейлиг чылда багай эвес көргүзүлгө болган. Кожуунун чонну ажилга хаара тудар төвү ажил чоктарны ажил-биле хандылар дээш хемчеглерни алган, 115 кижини тускай мергелжилге өөреткен.

Үстүнде айыткан болгаш өске-даа кылып чоруткан ажилдарны Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының 2004 чылда кылып чоруткан ажилының отчедунда сан-чурагайларны айтып тургаш, тодаргай бижээш, оларның чедер-четпестериниң ханы сайгарылгазын кылган. Кожуун чагыргазының баштыңы Н.Х.Куулар, кожуун чагыргазының эргелелдеринин, килдистериниң удуртукчулары чонга отчеттарын берип эгелей берген.

Кара-Сал ООЛАК.

Өвүр. Чаа-Суур суму чагыргазының даргазы Василий Түлүш 2004 чылда кылып чоруткан ажилының отчедун сумунун чурттакчы чонунга берген. Эрткен чылын суму чагыргазы элээн үре-түннелиг ажилдарны кылып чоруткан. "Чаа-Суур" муниципалдыг бүдүрүлгө малдың баш санын өстүрүр дээш тодаргай хемчеглерни алганындан малдың чаш төлүн 83

хуу камгалап алган. Хуу чоннуң малының баш саны, чыл келген тудум-на, көвүдөп оорар. Суурну чаагайжыдар, ногаанчыдар дээш чоруткан ажилдарның ачызында кожуун мөөрейинге суму тиелекчи болуп үнгөш, шаңнаткан. Чаа-Суур сумузунун катап тургустунганының 30 чылын байырлап эрттирген. Ооң-биле чергелештир бо суурнуң үндезилекчилериниң бирээзи Степан Кончуктун чурттап турган бажыңында ооң ажил-чорудулгазының дугайында музейни азыткан.

Отчет хуралга чүгле чедиш-киннерни демдеглээн эвес, санал бергеннер суму чагыргазының ажилының отчедунун ханы анализин кылып, четпестерни илереткен, моон сонгаар кандыг ажил-херекти кылырын тодаратканнар. Суму чагыргазының ажилының отчедунга "чүгээр" деп үнелелди чон берген.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

Чурулга болгаш чазанылга

КӨРҮШТҮҮ-БИЛЕ ЫЛГАЛДЫГ

Кичээл үези

Аракчаа Комбуевич Очур Кунгуртугунун Балыктыгга малчын өг-бүлөгө төрүттүнгөн. 1995 чылда Кызылдың уран чүүл училищезин дооскан. Ол бөгүндө өөнүн ишти-биле кады Танды кожуунунун Межегей сумузунун М.Мунзук атыг уругларның уран чүүл школазында башкылап ажилдап чоруур. А.К.Очур чурулгдан аңгыда, ыяш, даштан дүрзүлөр, дериг-херекселдер чазарыңга, хөгжүм херекселдеринге ойнаарыңга сонургалдыг. Ооң-биле черге-

лештир ол — республикада эң шынарлыг тыва национал хөгжүм херекселдерин чазап турар "алдын холдуг" дээн кижилериниң бирээзи. Аракчаа Комбуевичиниң кылган ажилдары чазап кылганының талазы-биле нарын болгаш онзагай көрүштүү-биле ылгалдыг.

Чурулганың база чазанырының арга-мергежилин уругларга дамчыдып берип ажилдап чоруур бо башкының өөренкичлери 2003 чылдың Наадым байырлалдарында аныктар, уруглар аразын-

га ус-шевер болгаш национал уран чүүлү сайзырадыр сорулгалыг эрткен делгелге дээди шаңналды чаалап алган. Ынчан башкының өөренкичлери чазап кылган ажилдарын 15 муң рубльге садып алганнар. Оларның аразында сонгаа пөс азар ыяш карнизтин өртээ безин 5 муң рубль турган. Эрткен чылда А.К.Очурнуң баштайгы доозукчуларының ийизи Кызылдың уран чүүл училищезинче өөренип кирип алганы — база улуг чедишкин.

Чоннуң чагыгларын моон мурнунда бажыңыңа кылып берип, ажилдап турган ус-шевер башкыга удавас мастерскаяга ажилдаар арга тургустунар. Бөгүндө Межегей сумузунда мурнунда эрги клуб турган бажыңга амыдырал хандырылга мастерскаязын азыдарыңга белеткел ажилдары чоруп турар. Мастерскаяны септеп алыры база ону дериг-херекселдер-биле четчелеп алырыңга сумунун болгаш кожуун чагыргалары улуг деткимчени көргүзүп турар. А.К.Очур мастерскаязының чазанылга цегиниң ажилын удуртпушаан, күзелдиг аныктарны өөредир.

Чойганмаа САТ.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУН
тырттырган чуруу.

ДЕТКИП ТУРАП БИС

Каа-Хем кожуун чагыргазының төлээлери хоочуннар-биле ужуражылганы Сарыг-Сеп суурга организаастааш, чиигелдерни ай санында акша төлевири-биле солааныңга хамаарышкан № 122 Федералдыг хоойлуну боттандырап дугайында чугааны кылган.

Кожуун чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Т.Д.Араптан бо ажил план езугаар чоруп турарын дыңнаткаш, федералдыг даңзыда аттарын кириг чиигелде алыр категорияның хамаатылары айда алыр акша төлевирилери эрткен чылдың декабрьда пенсия-биле кады алганын чугаалаан. Республикада даңзызында аттарын кири-

ген хамаатылар ай санындагы акша төлевири январь айда кожуунда күш-ажыл болгаш социал камгалал эргелелин дамчыштыр ап эгелээн. Тускай белеткээн эмчилер чиигелделиг эм хандырылганың белеткелин эгелээн. Тургустунуп келген айтырылгарга харыылар бээр консультация пунктузун кожуунда тургускан. Ниитизи-биле кожуун чону чиигелделерни

акша-биле солаанын чүүлдүгүнүп турар.

Пенсионер Л.Е.Рябцеваның чугаалааны болза:

— Бөгүн бүгү деңнелдерниң эрге-чагыргалары чурум тургустурун оралдажып, чонга чиигелде кылдыр көргөн акшаны соора чарыгдарын болдурбас, ону хоочуннарга болгаш инвалидтерге бээр дээш ажилдап турар-дыр. Чиигелделерни акша-биле солаанын деткип тур бис. Кижилер акшаларын алган. Ол дээрге реформаның эки талазы, ону чүүлдүгүнүп турар бис.

Бистиң корр.

Кажан? Каа? Чүү? Сонуургаптаалыңар

Кыштаглааш-кында берге-дээшкиннер

Республиканың бүгү хевирлерниң ажил-агыйлары бо чылын кышка эки белеткенени-биле кыштаглаашкын багай эвес чоруп келген.

Ындыг болзажок сөөлгү хонуктарда республикада соок дыңзып, чамдык черлерде (Кара-Хөл, Мөген-Бүрен) хар улгаткан. Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл малчыннарының мал чеминге курлавырлары четчир-даа болза, аргыжылга талазы-биле берге байдалга таваржып турар.

Мөңгүн-Тайга кожуунун Мөген-Бүренде хар кылыннай бергени-биле дөрт сарлык коданын кызыгаар чоогунда чуга харлыг черлерге көжүрген. Сарлык мал чудаанда сиген, сула чивес болганы-биле сарлыктар чудап эгелээн. А шээр малга мал чеминиң курлавыры төнүп турар. Бөгүндө ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы Мөген-Бүренче 50 тонна сигенни чедирериниң талазы-биле белеткел ажилдарын чорудуп эгелээн. Артыкшылдыг белеткээн сигенниң ажил-агыйлардан 1 тонна сигенни 1,5 муң рубльге садып алыры көрдүнгөн. Ооң соонда эң берге айтырыг сиген сөөртүлгезинге бирээзи-ле 24 муң рубль төлевирилг 10 КамАЗ машиналарны хөлезилээр апаар.

Чаа машинага чединген

Мөңгүн-Тайга кожуунун "Чырык" муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгезиниң 40 ажилдакчылары эрткен чылдың декабрь айда машинага чедингеннер. Оларга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың даалгазы-биле чаа "УАЗ-452" маркалыг автомашинаны садып берген.

Бо бүдүрүлгө дүжүп калган "Тывакоммунэнерго" акционерлиг ниитилелге хамааржып турган үеде Мөңгүн-Тайганың энергетиктери эрткен-дүшкен машиналар достунуп ажилдап турганнар. Мугур-Аксы биле Кызыл-Хая суурларның аразы 90 километр, а Кызыл-Хаядан ГЭС-ке чедир безин 5 км болгай. Чадаг улуска ол аразыңга аргыжары дыка берге турганы билдингир. Бо бүгүнү барымдаалааш, оларга автомашина үндүрүп бээриниң айтырыын

Шериг-оол Дизижилович бодунуң контролонга алган турган.

Чаа машиналыг болганы-биле энергетиктерге суурлар аразында электри чагыларының, подстанцияларның байдалын хынаары таарымчаан, ажилдың темпизи шапкынчаан. Ол ышкаш дизельдиг электри станциязыңга артык кезектерни Кызылдан, Абакандан боттары сөөртүп алыр аргалыг апарганын "Чырыктың" директору Орлан Салчак база Кызыл-Хая суурда ГЭС-тиң болгаш дизельдиг электростанцияның начальниги Андриян Ундун сеткил ханышкынныг чугаалап турарлар.

Тус-тузунда тывыскан

"Херел" спорт залыңга хостуг хүрешке маргылдаа 3 хонук дургузунда уламчылаан.

Маңаа 1985-87 чылдарда төрүттүнгөн элээдилерниң аразыңга бирги чер дээш республика чергелиг демисел болган. Ооң-биле чергелештир анык мөгелер хостуг хүрештиң чаа спортчу сезонун ажитканы ол бооп турар.

Деңзи аайы-биле 8 аңгы эн шыырак дээн мөгелерни илередир маргылдаага Тываның хоорайларының, кожууннарының, спортчу школаларының 90 ажыг анык төлээлери киришкеннер.

Чемпион болган мөгелерге алдын медальдарны база өртектиг шаңналдарны тустузунда байырлыг байдалга тывыскан.

Тайылбырны ап болур

Ыяап-ла медицина камгаладылга фондузу эм аймаан аптекалардан чиигелделиг алыр хамаатылар-биле сырый харылаалыг ажилдап, тайылбыр ажилдарын черчерлерде чорудуп турар.

Бир эвес медицинага камгаладылга полизиниң дугаары база сериязы хамаатының эмнедип турар поликлиниказында бердинген саннар-биле дүүшпейн турар болза, ол аптекадан чиигелделиг эмнер алыр бижик-биле эмнер алырыңга шаптык болбас дээрзин бо хуннерде чон ортузунга тайылбырлап турарлар.

Бо талазы-биле билдинмес айтырылганы эм аймаан чиигелделиг алыр ужурулг хамаатылар чурттап турар черлериниң аайы-биле ыяап-ла медицина камгаладылга фондунун ажилдакчыларындан билип ап болур.

Бистиң корр.

Социал чигелделерге хамаарыштыр

АЙ САНЫНДА АКША
ТӨЛЕВИРЛЕРИ:

чер-черлерден медээлер

ХУУ ТЫРТАР ДИГЕН

Эрткен неделяның төнчүзүндө Кызыл кожуунуң төвү Каа-Хем суунуң Культура бажыңга ай санында акша төлевирлериниң төлөлгези-биле холбашкан айтырыгларны чурттакчы чонга тайылбырлаарының талазы-биле хурал болуп эрткен.

Чоокку хүннерде кожуунга республика даңзында кирген чигелде алыкчыларынга ай санында акша төлевирлерин төлээринге көрдүнгөн акша-хөреңги чедип келген. Социал деткимче алыкчызының бүрүзүңге Ажаалга банкызының салбырынга хууда санны баш бурунгаар ажыдып алгаш, кожуун чагыргазы хеп-хенертен манавааны айтырыгга үскүлешкен: чедирген ачыдузаны дээш банк кижиги бүрүзүңү оларга онаашкан түнүндөн бир хууну тыртар болган.

Бичежек суурларда чигелде дээш туда акшаларны суму ча-

гыргаларындан долузу-биле апар турар чүве болза, Каа-Хемниң болгаш Сукпактың чигелде алыкчылары элээн каш вариантларны шилиир ужурга таваржып турарлар: чок-ла болза акшаны, узун оочурга туруп тургаш, суму чагыргаларындан алыр, чок-ла болза айыттыңган түндөн хууну төлээш, банкыдан алыр, чок-ла болза Тываның бюджетин, а ооң соонда кожуун бюджетин хүлээп алырын манаар, чүге дизе банк болгаш почта ачы-дузаны дуглаарынга көрдүнгөн акша-хөреңгилерни ында кирген.

Бистиң корр.

ЧӨПТҮГ ХООЙЛУ БОЛУП
ТУРАР

Россияда шынзылга-биле бадыткаар бүгү чигелделерни акша-биле солуур дугайында №122 РФ-тиң Хоойлузун эрткен чылын Күрүне Думазы хүлээп алган. Ук хоойлуну Федерация Чөвүлели бадылаан болгаш РФ-тиң Президентизи В.Путин ат салган соонда ол Хоойлу 2005 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болуп кирген.

Чогуу кандыг аайлыг Хоойлу болду бо? Бодум хуумда хайгаарап, бүгү талагы өөренип көргөн мен. Мээң хуумда билип алганым чүл дээрге, ол Хоойлу база чигелделерни акшаже шилчидер дугайында РФ-тиң Чазааның шийтпир чөптүг болгаш шын болган-дыр деп бүзүредим.

Чогуу ужуру чүл дээрге, бүгү чигелделерни шынзылга-биле бадыткаар. Транспорттуң бүгү хевирлеринге (таксиден өске) халас чоруур үеде меге шынзылгалыг кижилер, ылаңгыя аныяк улус, Россияга, ооң иштинде Тывага кедергей көвүдзэн турган. Автобука халас олуру меге шынзылгандан туржук, эртем докторунуң меге дипломун садып алыр апарган үе-дир бо. Ол дугайында төп телевидениениң бүгү каналдарын дамчыштыр көргүскөн болгай. Ынчангаш чигелделерни акша хевиринче шилчидер дугайында РФ-тиң №122 Хоойлузу дээрге чөптүг Хоойлу болуп турар.

Чигелделерни акша хевиринче шилчидер соонда, демги ол меге шынзылгалыг хөй кижилер эстип калган, а хоойлу езугаар чигелде алыр эргелиг хамаатылар акша эгидилгезин ап эгелзэн. Бистиң республикада дайын үезинде тылдың ажил-ишчилеринге 422 рубльди эгидилге кылдыр төлөп эгелзэн. Ол акша дээрге ай санында алыр болгаш транспорттуң (таксиден өске) бүгү хевирлеринге халас чоруурунга четчир акша-дыр. Чамдык кижилер мынчаар бодап

турар: «Ол 422 рубльдин иштинден телефон хөлезини база төлээр...» Чок, бодум хуумда, телефон хөлезинин төлээринге пенсия акшазын чарыыр бодап турар мен. А бир эвес пенсия акшазы чедишпес болза, бажыңымга телефон турарындан ойталаар апаар мен.

Ынчаарга чамдык хамаатылар совет үениң деңнештирер дүрүмүн езугаар ам-даа эрги хевээр чурттап, бүгү-ле чүвени күрүне берзин, «эккел, эккел!» деп турары черле шын эвес. Транспорттуң (таксиден өске) бүгү хевирлеринге халас чоруурунун биледин хоочуннар садып ап болур. Ындыг билеттер дачалыг пенсионерлерге апрель 1-ден октябрь 1-ге чедир эргежок чу-гула.

РФ-тиң Чазаанга, Күрүне Думазының бүгү депутаттарынга мындыг саналым болгаш негелдем бар. №122 Хоойлу эдилгени допдораан киригеш, тылдың ажил-ишчилерин федералдыг акша-хөреңги-биле хандырашын доктаадыр. Черле ынчаш тылдың ажил-ишчилерин Россияда сөөлгү үеде херекке албайн, хүндүлөвейн турары — ол дээрге политиктиг улуг частырыг-дыр. Шылгараңгай полководчу Маршал Г.К. Жуков мынча дээн: «Тиелелгениң 50 хуузуң тылдың дайын үезинде кижилери боттарының маадырлыг күш-ажылы-биле хандырган!»

Алексей ДУГЕРЖАА,
дайын болгаш күш-ажыл
хоочуннарының Кызыл хоорай
чөвүлелиниң президиумунуң
кежигүңү.

БЕДИК ШАҢНАЛ-БИЛЕ

Тудугну хөгжүдеринге ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2005 чылдың январь 28-те № 116 Чарлыын езугаар Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнатканнар болза:

Эрзин кожуунуң Эрзин суурунда тудуг бригадазының бригадир **Альберт Сайзович ДИРЧИН;**

Эрзин кожуунуң Эрзин суурунда тудуг бригадазының бызаңчызы **Леонид Кызыл-оолович ТЮЛЮШ.**

ТӨЛЕПТИГ ШИИТПИРЛЕРНИ
ТЫП ШЫДААР

Чурттуң чамдык регионнарынга чигелде төлевирлериниң системазының кирилдезинге удурланган акциялар боттарын оппозициг деп адап турар структураларның мөзү-бүдүш-даа, политиктиг-даа харысалга чогуң илереткен. Чаа системаже шилчилге-биле холбашкан түр үениң бергедээш-киннерин, кижилерниң чүвени чедир угаап билбезин ажыглап алгаш, олар чоннуң эрге-ажыктарының камгалакчызының ролун ойнаарын оралдажып турарлар. Хөделишкннерни таарыштырары-биле олар харын-даа РФКП ТК-ның оралакчы даргазы

В.Кашинге баштаткан «штабты» тургускан. Көп чугаалыг хоозун лозуннар-биле ыят чокка чагдынып алгаш, РФКП болгаш аңаа кошташкан Пенсионерлер партиязы кышкы кудумчуларже кырган-диген, аарыг-аржык кижилерни үндүр идип, социал даржыналыгың хемчээлин хөөктүрүп турарлар. Акцияның организакчылары назыдап кыраан кижилерни оруктарже ажы-төлдериң болгаш уйнуктарың үндүреринче безин кыйгырган. Кижилерниң кадыкшылынга хора чедиргени, муң-муң чигелде алыкчыларың ыядыг чокка мегелзэни дээш харысалга акцияларның организакчыларының арын-нүүрүңге онаажыр.

Коммунистер болгаш оларның политиктиг өмээржикчилери кезээ шагда чоннуң эрге-ажыктары-биле чагдынып келгеннер. Эрге-чагыргага тургаш, олар чүгле чигелделерни үлөп, хуваап турар кижилер эки чурттаар шак ыңдыг чигелделер системазын тургускан. Улустуң манап ханмааны бөгүн чоруттунуп турар чигелделер реформазы — ол дээрге дүжүметтерниң кавырактаныр черлеринге, транспорт болгаш аптека мафиязынга, күрүне хөреңгилериниң оорлакчыларынга, оптуг-кажар кижилерге согу-дур. Бөгүн кудумчуларга кижилерни кыйгырып турар улус херек кырында ыңдыгыларның чагыын күсүдөп турарлары ол-дур. Олар туда акшалар пенсионерлерге дорт четкен турарың күзевейн турарлар.

Мооң-биле чергелештир чигелделер реформазы ам безин баштайгы чогуучалыг түңнелдерни эккеп эгелзэн. Эрге-чагыргазы угаангыр-сагынгыр ажылдаан регионнарда чигелделер төлевирлериниң үлөлгезин өй-шаанда организаастаан, кижилер көсүгү акша немелделерин алганнар. 2005 чылда федералдыг бюджеттен чигелделиг төлевирлерни акшаландырырынга 200 млрд. рубльди углаан. Ооң иштинден эм аймаанга — 50 ажыг млрд. рубль, хоорай кыдыының транспортунга — барык 6 млрд., санаторкурорт хандырылгазынга — 9,4 млрд. рубль. 92 ажыг

Хөй-ниити организациязының
кыйгыры

миллиард рубльди регионалдыг бюджетте хамаатыларның чигелделиг категорияларын акшаландырырыңче углаан. Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының адырында чигелделер бүрүнү-биле кадагалаттынып арткан.

Кандыг-даа чаа херек бергедээшкннер чокка кайын бүдер ийик аан, реформаларның күсүлдези база ону оюп шыдаваан. Бөгүн регионалдыг-даа, тус чер деңнелинге-даа илереттинген четпестерни божуудүргөн чок кылыры тоң чугула. Ону кылырда митингилеп турган ажыы-даа чок.

Бис эрге-ажыктары реформалар-биле холбашкан кижилерни күткүдүүшкүннерге алыспазын, РФКП-ниң чагылгар-биле тургусканы политиктиг оюн-көргүзүүңге киришпезин кыйгырдывыс. РФ-тиң Чазааның болгаш Күрүне Думазының дузазы-биле регионалдыг эрге-чагыргалар кыска хуусааларда организастыг четпестерни эдип, төлептиг болгаш үре-түңнелдиг шийтпирлерни чигелде алыкчыларының эрге-ажыктарыңа тып шыдаар дээрзинге бүзүрелдиг бис.

Карбай-оол ШАВЫРАА,
ТР-ниң Профэвилелдер федерациязының
даргазы.

ДУВҮРЭЭН АЖЫЫ ЧОК

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, инвалидтерниң чигелделерин акша-биле солааныга холбаштыр ону чурттуң политиктиг амыдыралыңа деңнештир көдүрер хөөнүг чугааларны удурлангычы күштерниң талаакчылары көдүрүп, ылаңгыя ону боттарының «сарыг» солуннарында дыка-ла чедингир чырыдып турар апарган.

Бир эвес номчукчулар сактыр болза, эрткен чылдың августа кажан чигелделерни акша-биле солуур деп айтырыг тургустунуп кээрге, орта баш удур тайылбыры берип, ол бир талазында, көдээ чонга кончуг ажыктыг дээрзин айыткан чүве.

Социалистиг ниитилелдин үезинде чурттап туруваста, дайын кижикчилери дээн ышкаш онзагай деңнелдин кижилеринге чигелделер турган болгай. Бо хүннерде бүгү деңнелдин кижилериниң ажыглап турар чигелделери 1990 чылдарның үезинде массалыы-биле тыптып келген. Экономиктиг кризистин эң берге чылдары турганын кым-даа утпаан. Ажыл төлевирин акша-биле төлөп шыдавайн, ооң орнунга аш-чем-биле төлөп, пенсия чартык чыл иштинде үнмейн турган. Күрүнеде акша чок, инфляция хүн бүрү өзүп турган. Шак мындыг берге байдалга таваржып келгеш, чурттуң удуртулганы кижилерниң транспорт-биле аргыжарыңга, эман садып алырыңга, телефон, чурттаар оран-сава хөлезини дээш дыка хөй чигелделерни тургузар ужурга таварышкан. Түңнелдин чурттуң чурттакчы чонунуң чартыы транспорт-биле халас аргыжып, эм-таң болгаш коммунал ачы-дузазын халас азы чигелделиг ажыглап турган.

Кандыг-даа ниитилелге халас чүве турбас. Ажылдап турган кижилерниң үндүрүндөн тыртып алган акша-биле, ол кижилер дээш күрүне төлөп турган. Бир айда чеже кижиги халас аргышканыл деп

чүве билдинмес. Оларның халас аргышканы дээш шилчидип берген акшаны оорлап апаар, а хоорайның муниципалдыг транспорту ажылдаар арга чок кылдыр эргижирзэн. Каш чыл бурунгаар күш-ажылдың хоочуну, бистиң хүндүлүг бижикчвис Тес-Хемден Б.-Х.М. Төмүр: «Күш-ажылдың хоочуннарын аргыжылга автобустарыңга халас чоруур кылдыр тургузуп каарга, чамдык хоочуннар «дугуй кырында чурттай берди, ону чурумчударының аргазын тургусса» деп бижзэн. Күш-ажылдың хоочуну бо айтырыгы баш удур билгенгиз-даа.

Чурттуң чамдык хоорайларыңа чигелделерни акша-биле солааныңа холбаштыр удурланышкының митингилери болгулааны шын. Чуртта ниитизи-биле 38 млн. пенсионерлер бар, төп парлалганы берип турар медээзи-биле алырга, ол митингилерге пенсионерлерниң 1 хуузу киришкен. Чигелделерни акша-биле солааныңа холбаштыр чамдык чедир көрдүмзэн чүүлдерни эдер талазы-биле РФ-тиң Чазаа сонгаарладып болбас хемчеглерни ап эгелзэн. Ол бир дугаарында бо чылдың март 1-ден эгелзээш пенсияның баазалыг кезээниң эң адаккы хемчээли 240 рубльден, эң үстү 800 рубльге чедир өстүрери көрдүнгөн. Тывага ол пенсия 336 рубль болур дээрзин ТР-ниң Чазаа Даргазы Ш.Д. Ооржак чугаалаан болгай.

Чигелделиг чоруурунун айтырыы Тывада херек кырында шийтпирлеттинген деп болур. Бүгү деңнелдин чигелделиг кижилеринге ниитиниң муниципалдыг транспортунга чоруурунун чаңгыс аай 85рубльдин биледин тургускан, Россияның өске регионнарында чигелделиг кижилерге чаңгыс аай билеттин өртээ 90 рубльден 300 рубльге чедир тургускан. Эң-не чиги бистиң республикада болуп турар.

Чигелделерни акша-биле

солуп алгаш, Чазак бодунга хөй орулганы кирип алыр деп бодап турар кижилер база бар. РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы А.Жуковтуң парлалга берген интервьюзундан алырга, мооң мурунда чигелделерге чурттуң саң-хөөзү 100 млрд. рубльди үндүрүп турган болза, чигелделерни акша-биле солуп эгелзээрге, 300 млрд. рубль чедип турар дээн. Борта кым ойнап алганың бөдүүн кижиге сайгарыптар.

Чамдык кижилер бистиң чуртувуста инфляцияның деңнели бедик деп айтырыгы база көдүрүп турар. Борта чүгле ийи санны көргүзүрге четчир. 1999 чылда инфляция 36,5 хуу турган болза, 2004 чылда 11,7 хууда келген.

Күш-ажылдың хоочуннарының, инвалидтерниң социал чигелделерин «хунаап» алгаш, эрге-чагырга бодунуң чигелделерин арттырып алган деп, айтырыг база тургустунуп турар. Федералдыг сайыттарның, депутаттарның чамдык чигелделерин база казып эгелзэн. Оларның транспортка халас чоруурун, эмни халас алырын дүжүрүп каалкан. Ведомстволарның санаторийлерин ямыларның балансызындан ужулгаш, регионнарда дамчыдып бээр шийтпирни РФ-тиң Чазаа хүлээп алган.

Бистиң республиканың Чазаа чигелделерни акша-биле солааныңа холбаштыр тодаргай хемчеглерни ап чорудуп турар. Көдээде чурттап чоруур хоочуннар бо хүннерде холунга акшаны тудуп, өөрүп четтиргени чугаалап турарлар. Ол хамаанчок аргыжылга айтырыгыңа чединмес өгбүлелерниң студентилеринге чигелдени бээрин безин Чазак көрүп турар. Чигелделерни акша-биле солааны чөлтүг, орта дүвүрзэн ажыы чок. Ону политиктиг айтырыгже көдүрүкээр, чоннуң бажын төөөредикээр политиктерниң чугаазыңа бүзүрзэн ажыы чок.

Сергей ХЕРТЕК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агый яамызының айтырылары

Тыва Республиканың Чазак Даргазының «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының системаның болгаш тургузуунуң дугайында» январь 20-де №7 Чарлыынга дүүштүр **ДОКТААДЫРЫМ БОЛЗА:**

1. Тыва Республиканың Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агый яамызы Тыва Республиканың одалга-энергетиктиг, транспорт комплекстеринге болгаш коммуникация талазы-биле күрүне политиказын болгаш күрүне удуртулгазын боттандыраар күүсекчи эрге-чагырга органы болур дээрзин доктаадыр.

2. Яамы ооң башкарылгазында турар Тыва Республиканың боду чоруур машиналарының болгаш өске-даа техника хевирлериниң техниктиг байдалын хайгаараар албанының база Тыва Республиканың Орук агентилелиниң ажил-чорудулгазын аайлап башкараар болгаш контролдаар.

3. Тыва Республиканың Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агый яамызы Россия Федерациязының Үндезин Хоойлузун, Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузун, бо хүнде күштүг хоойлужудулганы үндезин кылып, оларны боттандыраары-биле дараазында хүлээлгелерни күүседир:

1) Республиканың үлетпүр, одалга-энергетиктиг, транспорттуг болгаш коммуникация комплекстер талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программаларын болгаш өске-даа эрге-хоойлу актыларын ажилдап кылырынга болгаш боттандыраарына киржир;

2) Күрүне эрге-чагыргаының өске-даа органнары-биле республиканың экономиказынче инвестицияларны хаара тутар, оларны одалга-энергетиктиг, транспорттуг болгаш коммуникация комплекстерге дээштиг ажылгаар талазы-биле хемчеглерни белеткээр болгаш боттандыраар;

3) Күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле өртектер политиказы, энергетиктиг айыыл чок чорук болгаш экология айтырыгларына хамаарыштыр кады ажилдажылганы чорудар;

4) Республика бюджетинден акшаландырышышкын ап турар организацияларга

одалга-энергетиктиг курлавырлар ажылгалының лимиттерин доктаадыр талазы-биле саналдарны белеткээр;

5) Одалга-энергетиктиг курлавырларга республиканың күрүне хереглелдеринин хемчээлдерин тодарадырынга киржир;

6) Транспорт комплекзиниң организацияларының озал-ондактыг болушкуннар чайладыр болгаш өскээр көжүрер хемчеглер чорударына херек күштерни, акша-хөренгини болгаш материалдыг курлавырларны дажылгаарына киржир;

7) Россия Федерациязының күүсекчи эрге-чагырга база ооң субъектилеринин күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле иштиги суг оруктарын ажылгаар болгаш тудар талазы-биле айтырылгала хамаарыштыр кады ажилдажылганы чорудар;

8) Суг оруктарының акваторийлеринде хемелерниң септелгезин болгаш оларга доктаар чер бээрин доктааткан чурум езугаар сагыырын хынаар;

9) Тыва Республиканың девискээринге хоорай, хоорай кыдының болгаш хоорай аразының маршруттарына үргүлчү чоруур автобус дажылгалына херек санажылга тарифтерин доктаадыр талазы-биле чогуур документиленни белеткээр;

10) Телефонуг, космиктиг болгаш өске-даа харылзаа хевирлерин сайзырадырынга киржир.

6. Тыва Республиканың Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агый яамызының сайыдынга 2 оралакчылыг болурун чөпшээрээр.

7. Тыва Республиканың Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агый яамызының аппарат ажилдакчыларының ниити санын 18 кижиге болурун доктаадыр.

8. Тыва Республиканың Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агый яамызының ооң аппаратадын Кызыл хоорай, Калинин, 11-ке тургузар дээн саналы-биле чөпшээрээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 20, №84.

Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика яамызының айтырылары

Тыва Республиканың Чазак Даргазының «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының системаның болгаш тургузуунуң дугайында» январь 20-де №7 Чарлыынга дүүштүр **ДОКТААДЫРЫМ БОЛЗА:**

1. Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика яамызы культура, уран чүүл, культурлуг өңчү объектилерин кадагалаар болгаш ажылгаарының кинематография болгаш национал харылзаалар адырынга чаңгыс аай күрүне политиказын болгаш удуртулгазын боттандыраар база ол ышкаш бо адырларга Тыва Республиканың өске-даа яамылары-биле база күүсекчи эрге-чагырганың өске-даа органнары-биле ажил-чорудулгазын таарыштыр чорудар күүсекчи эрге-чагырга органы болур дээрзин доктаадыр.

2. Яамы бодунуң хайгааралында Тыва Республиканың Парлаалга болгаш массалыг коммуникация чепсектеринин агентилелиниң, Тыва Республиканың Архив агентилелиниң ажил-чорудулгазын таарыштыр башкараар болгаш контролдаар.

3. Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика яамызы Россия Федерациязының Үндезин Хоойлузунга, Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунга, бо хүнде күштүг хоойлужудулга үндезилээш, оларны боттандыраары-биле дараазында хүлээлгелерни күүседир:

1) Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар чоннарның онзагай байдалдарын болгаш сонургалдарын барымдаалап турга, культура болгаш национал харылзаалар адырынга чаңгыс аай күрүне политиказын боттандыраар;

2) Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажил-чорудулгазын культура, национал харылзаалар болгаш архив херээнин адыры-биле ажил-чорудулгазын таарыштырып башкараар;

3) Чурттакчы чоннуң чогаадыкчы идекпейин өстүрер талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылыр болгаш боттандыраар;

4) Тыва дылды Тыва Республиканың күрүне дылы кылдыр ажылгаарына хамаарышкан социолонгистиктиг айтырылгарны шинчилээр, национал-дыл харылзаалар адырынга чаңгыс аай күрүне политиказын чорудар, Тыва Республиканың күрүне дылын кадагалаарына болгаш сайзырадырынга хамаарышкан ажилдарны аайлаштырып башкараар;

5) Яамының шиитпирлээр айтырылгарының иштинге немелде билигниң, ортумак профессионал мергежилниң, дээди профессионал билигниң өөредилге черлерин культура болгаш уран чүүлдү сайзырадырынга киржир;

6) Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын кадагалаарына киржир;

7) Национал харылзааларның эрге-хоойлу, организастыг болгаш социал-экономиктиг үндезинерин хевирлээринге киржир;

8) Россия Федерациязының субъектилеринин күүсекчи эрге-чагырга органнарының шиитпирлээр айтырылгарының иштинге хоойлужудулганың доктааткан чуруму езугаар культурлуг өңчү объектилерин кадагалаар болгаш ажылгаар талазы-биле күрүне башкарылганын чорудар;

9) Театр, хөгжүм, хореография, чурук

уран чүүлдериниң, библиотека болгаш музей херээнин сайзыраарын хандыраар;

10) Яамының шиитпирлээр айтырылгарының иштинге чоннарының болгаш өске-даа этниктиг каттыжышкынарның культуразын кадагалаарына болгаш сайзырадырынга киржир;

11) Тыва чоннуң болгаш Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар өске-даа чоннарның үндезин культуразын, дылын Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр кадагалаарын болгаш сайзыраарын хандыраар;

12) Яамының шиитпирлээр айтырылгарының иштинге культура болгаш национал харылзаалар талазы-биле кадрлар политиказын боттандыраар.

Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр яамызының айтырылары

Тыва Республиканың Чазак Даргазының «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының системаның болгаш тургузуунуң дугайында» январь 20-де №7 Чарлыынга дүүштүр **ДОКТААДЫРЫМ БОЛЗА:**

1. Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр яамызы садыглажылга, хереглекчилер рыногу, ооң иштинде мөөн, тарамык болгаш өске-даа садыглажылга хевирлери, хөй-ниитиниң чөмөнчилгези, хереглекчилер хандырылга адырын сайзырадырынга угланган чаңгыс аай күрүне политиказын боттандыраар күүсекчи эрге-чагырга органы болур дээрзин доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр яамызы Россия Федерациязының Үндезин Хоойлузун, Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузун, бо хүнде күштүг хоойлужудулганы үндезин кылып, ону боттандыраары-биле дараазында хүлээлгелерни бот-тускайлаң күүседир:

1) Сайгарлыкчы чорук, садыглажылга, хөй-ниитиниң чөмөнчилгези болгаш хереглекчилер хандырылгазының адырынга чаңгыс аай күрүне политиказының кол угланышкынарны болгаш сорулгаларын боттандыраар, ол талазы-биле саналдарны

4. Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика яамызының сайыдынга 2 оралакчылыг болурун чөпшээрээр.

5. Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика яамызының аппарат ажилдакчыларының ниити санын 15 кижиге доктаадыр.

6. Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика яамызының ооң аппаратадын Кызыл хоорай, Шетинкин-Кравченко, 46-га тургузар дээн саналы-биле чөпшээрээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 20, №85.

ажылдап кылыр;

2) Сайгарлыкчы чоруктуң, хереглекчилер рыногунуң мониторингизин, анализин болгаш баш удур санаашкынарны чорудуп, оларның Тыва Республиканың социал-экономиктиг сайзыралына салдарын шинчилээр;

3) Харылап турар адырының ажылының организас-экономиктиг механизмин улам сайзырадыр;

4) Адырның социал-экономиктиг программалаашкынын үр хуусаалыг болгаш кыска хуусаалыг үелерге чорудар;

3. Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр яамызының сайыдынга 2 оралакчылыг болурун чөпшээрээр.

4. Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр яамызының аппарат ажилдакчыларының ниити санын 14 кижиге болурун доктаадыр.

5. Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр яамызының ооң аппаратадын Кызыл хоорай, Чүлдүм, 40-ге тургузар дээн саналы-биле чөпшээрээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 20, №86.

Тыва Республиканың Бойдус ажылгал яамызының айтырылары

Тыва Республиканың Чазак Даргазының январь 20-ниң №7 «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының системаның болгаш тургузуунуң дугайында» доктаалга дүүштүр **ДОКТААДЫРЫМ БОЛЗА:**

1. Тыва Республиканың Бойдус ажылгал яамызы чер иштиниң, чер болгаш арга-арыг курлавырларын, суг объектилерин болгаш курлавырларын, дириг амытаннар делегейиниң объектилерин (дараазында – бойдус объектилерин болгаш курлавырларын), ол ышкаш долгандыр хүрээлелди камгалаарын шинчилээр, ажылгаар, камгалаар болгаш дагын катап тургузар чаңгыс аай күрүне политиказын чорудар күүсекчи эрге-чагырга органы болур дээрзин доктаадыр.

2. Яамы ооң хайгааралында Тыва Республиканың Суг курлавырларының талазы-биле агентилелдин, Тыва Республиканың Арга-арыг курлавырларының агентилелиниң ажил-чорудулгазын таарыштыр башкарып контролдаар.

3. Тыва Республиканың Бойдус ажылгал яамызы Россия Федерациязының Үндезин Хоойлузун, Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузун, бо хүнде күштүг хоойлужудулганы үндезин кылып, ону боттандыраары-биле дараазында хүлээлгелерни күүседир:

1) Сонургалдыг яамыларның болгаш күүсекчи эрге-чагырганың өске-даа органнарының, тус чер бот-башкарылганың органнарының киржилгези-биле Тыва Республиканың бойдус объектилерин болгаш

курлавырларын база долгандыр хүрээлелди шинчилээр, катап тургузар, ажылгаар, камгалаар талазы-биле күрүне политиказының кол угланышкынарны ажилдап кылыр болгаш боттандыраар;

2) Бодунуң шиитпирлээр айтырылгарының иштинге Тыва Республиканың девискээринге бойдус ажылгалының база долгандыр хүрээлелди камгалаарының адырынга күрүне удуртулгазын чорудар;

3) Бойдус ажылгалының база долгандыр хүрээлелди камгалаарының адырынга Тыва Республиканың яамылары болгаш өске-даа күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажил-чорудулгазын аайлаштырып башкараар;

4) Бодунуң шиитпирлээр айтырылгарының иштинге Тыва Республиканың девискээринге бойдус ажылгалының болгаш долгандыр хүрээлелдин байдалын контролдаар.

4. Тыва Республиканың Бойдус ажылгал яамызының сайыдынга 2 оралакчылыг болурун чөпшээрээр.

5. Тыва Республиканың Бойдус ажылгал яамызының аппарат ажилдакчыларының ниити санын 8 кижиге болурун доктаадыр.

6. Тыва Республиканың Бойдус ажылгал яамызының ооң аппаратадын Кызыл хоорай, Улуг-Хемская, 14-ке тургузар дээн саналы-биле чөпшээрээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 20, №87.

ЧАРЫЛБАЗЫМ ЧАЛЫЫ НАЗЫН

Аныяктар политиказын амыдыралга боттандылар дээш

Таңды кожуун чагыргазының аныяктар политиказының талазы-биле килдизи тургустунганындан бээр бо чылын 10 чыл болур. Килдистиң кол специализи Елена Чыртак-ооловна Ховалыг аңаа ажилдааш, 5 чыл бооп турар. Ол бо үениң иштинде ажилыга мергежээн, аныяк-өскөн-биле ажил чорударының талазы-биле республикада идепкейлиг, эки ажилдыг, тура-соруктуг аныяктарның бирээзи. Таңды кожуунче сургакчылап, Елена Чыртак-ооловна-биле ужуражып, ажил-ижин, келир үеде планнарын сонургадым. Ооң ажилдап олар кабинетиниң дерилгези база эки, ында шупту көргүзүлгелерни аскаң, компьютер-биле хандырттың.

—2004 чылда килдиз кожуунга аныяктар политиказын боттандылар дээш элээн тодаргай ажилдарны кылып чоруткан. «Чаңгыс аай Россия» деп политиктиг партияның тус черде салбыры-биле хөй-ниити ажилдарын кылып, ТР-ниң Хоойлужудулга палатазының Аныяктарның хөй-ниити палатазының ажилыга, хуралдарына киржип турар бис.

«Кожуунуң аныяктары-2004» деп кожуун программазы камгалаттынган база «Аныяк өг-бүлелерни оран-сава-биле хандыраары» деп тускай сорулгалыг программаны акшаландыраарынче чагыгны киригэн бис. 2003 чылда «Суур сайыралы» деп программа-биле Көдээ ажил-агый яамызының шугумундан 2 аныяк өг-бүлө, 2004 чылда 4 (ийи эмчи, ийи башкы мергежилдиг) аныяк өг-бүлелер оран-сава субсидиязын алган.

Март айдан эгелеп кожуунуң аныяк өг-бүлелеринге 10 аал чурттаар бажыңны тудуп эгелээн. Ол бажыңны тударына сентябрь 1-ге чедир ниити акшаландырышкынын түнү 2331352 рубль болур ужурулг турган, программа езугаар ТР-ниң Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамы 1073152 рубльге акшаландырышкынын чоруткан. Кожуунуң аныяктар политиказының талазы-биле килдизиниң кожуун программазына камгалап киригэн 960 муң рубль чагыгына үндезилеп, тудугну 700 муң рубльге акшаландырган, арткан түнү бо чылдың төнчүзүнге чедир бээр. Программаның киржикчилери боттарының үлүүнге 300 муң рубльди киригэн. Кожуун чагыргазы тудугнуң өртөөн чингедир аргаларны дилеп, чогуур лабораторлу хыналданы эрткен, хыналда эрткен деп паспорттуг, тус черниң тудуг материалдарын ажылгаарын өөренип көрүп турар. Ындыг арганы ажылгаан соонда, 7 млн. 100 рубль өртөөтүг төлөлелден 2 млн. 800 муң рубль камналгалыг болур. Амгы үеде 3,5 млн. рубльге азы объектинин смета езугаар 50 хуузуна тудуг-монтаж ажилы кылдынган. Объек-

тини чыл төнчүзүнде ажылгалче киригэнге чедир ам-даа 2 млн. рубль херек болуп турар. Килдиз акшаландырышкынын талазы-биле чагырга черинче дилеп бижики-терни киригэн. Чагырга чери тудугну доозарына херек акшата-өгөрикти кызып дилеп турар, тудуг үптеттинип, турупказы-биле ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш. Д. Ооржакче, экономика сайыдынче база дилегни киригэн. Ол айтырыг шиитпирлеттинип турар. Тудуг бо чылдың төнчүзүнде ажылгалче кире бээринге идегеп турар бис.

Кожуунда аныяктар саны 4238 кижжи, студентилер 872, оларның иштинден 490-ы дээди, 382-зи ортумак, а 158-и республикадан дашкаар өөредилге черлеринде өөренип турар. Аныяк өг-бүлелер саны 380, аныяк специалистер 335, оларның иштинден 105 кижжи дээди эртемниг. Эрткен 2004 чылда школа дооскан өөреникчилериниң 57-зи дээди, 4 кижжи ортумак өөредилге черинде кирип алган. 9 класс дооскаш, эге профессионал өөредилге черлеринде 58 сургуул өөренип кирген.

—Кожуунда ажил чок аныяктар саны чежел, оларны ажилга хаара тудар дээш кандыг хемчеглер ап турар силер?

—Ажил чок аныяктар саны 454 кижжи азы кожуунда ниити ажил чок кижилериниң 46, 2 хуузу. 310 кижжи ажил чок дээш пособиени ап турар. Эрткен чылын 32 кижжи ажилга тургузуп, 41 кижжини түр када ажилдарже хаара туткан бис. Сезоннуң ажилдар үезинде аныяктар бригадаларын тургузуп, ыяш, сиген-ширбиил белеткээр, тоорук, кат-чимис чыыр ажилдарны Успенка, Дүрген сумуларының аныяктар эвилелиниң даргалары Антонида Күжүгет, Владимир Ооржак бедик деңгелге организаастап турары мактаксанчыг.

Аныяктарга бо үеде бут кырынга туруп алыры дыка берге бооп турар, биче бүдүрүлгө хевирлиг черлер ажилдып сайгарлыр дээрге база-ла акша-төгөрикке үзер.

—Культура-массалыг хемчеглерни база эрттирип-ле тур силер ыйнаан, Елена Чыртак-

ооловна?

—Кожуунда аныяктар политиказының килдизи культура-массалыг, өөредилге албан черлерин, сумуларда эге аныяктар эвилелдерин хаара тудуп, олар-биле сырый харылзаалыг ажилдап, спортчу, культура-массалыг хемчеглерни эрттирип келген. Эрткен

чылда 18 улуг культура-массалыг хемчеглерни эрттирген бис. Кожуунуң аныяктар төвүнде 2633, «Челээш» аттыг элээдилер төвүнде 102, аныяк техниктер станциязында 350 уруглар, аныяктар хостуг үезин эрттирип турар.

«Челээш» аттыг элээди уруглар төвү-биле кады аныяктар, бичии уруглар аразына танцы конкурзун эрттирип, «Аныяктарның чугула айтырыглары — оларны шиитпирлээриниң аргалары», «Аныяктарны ажил-агыйже хаара тудары» дээш, оон-даа өске темаларга республика, кожуун чергелиг конференция, акция, семинарларга киришкен бис. Дискотека болгаш кежээ эртип турар хемчеглер үезинде дежурныйлашкын организаастаттынган. Тускай план езугаар спорткомитет-биле «Кадык-чаагай чуртталга дээш», «Спортчу хүнү», «Кадыкшыл хүнү», «Аныяктар хүнү» деп хемчеглерни, лекцияларны эрттирдивис. Июнь айдан августка чедир республиканың, Кызыл хоорайның юбилейлеринге тураскааткан культура-массалыг, спортчу хемчеглерни база эрттирген бис.

Кожуунга республика деңгелинге «Найырал—2004» интернационалчы найырал клувунуң кежигүннериниң делегей чергелиг фестивалын организаастап эрттирдивис. «Даңгына—2004» республика мөөрейинге бистиң кожуундан киришкен уругларның дадывырының өртөөн, костюмнерин каастаарына 11 муң

рубльди килдиз үндүрүп берген. Август 14-те эрткен «Аныяктар, студентилер хүнү» онзалап демдеглексээр-дир мен. Аңаа аныяктар политиказын кожуунга боттандыраарына улуг үлүг-хуузу кирип турар идепкейлиглерни база тергийн спортчуларны демдеглек шаңнап-мактаан. Бо спортчу болгаш байырлал хемчеглери кожуун чагыргазының деңгелинге эрткен, сумулар чагырыкчылары, албан черлериниң, бүдүрүлгелер удуртукчулары аныяктарга, шаңнатканнарга байыр чедирген. Өске

өөредилге килдизи, өг-бүлелерге, бичии уругларга социал дуза чедирер төп, назы четпээннер талазы-биле комиссия элээдилер аразында корум-чурум, кем-херек үүлгединге хамаарышкан чугула айтырыгларга «төгөрик» столду эрттирип, аңаа кады демниг ажилдарын дугурушкаш, ажилдың планын тургузуп алган ажилдап турар.

—Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 23 шактан орай кудумчуга назы четпээн уруглар улуг улустуң үделгези чокка кылаштааш, пиво болгаш өске-даа эзиртир суксун ишкен назы четпээннерге база ажил-төлүн орта кижизитпейн турар ада-иелерге административтиг тормаал онаарының дугайында үндүрген доктаалының күүселдези кандыгы?

—Ол доктаалды назы четпээннер талазы-биле комиссияның даргазы Л.Н.Хаджиева база комиссияның кежигүннери шупту школаларның өөреникчилеринге таныштырган бис. Садыгларда назы четпээннерге арага, тааклы садары хоруглуг деп сагындырыг бижикирени аскаң.

Кожуунуң иштики херектер килдизиниң корум-чурум үрөп турган назы четпээн уругларның ада-иелеринге хамаарыштыр чорутканы 45 административтиг херекти назы четпээннер талазы-биле комиссия сайгарып, ада-иелерге ажил-төлүн орта кижизитпейн турары дээш чогуур хемчегни онааган. Судче 8 ада-иениң ада-ие эргезин казыры-биле материалдарны чоруткан. Эрткен чылын элээди уруглар үүлгеткен 19 кем-херек даңзылаттынган. Иштики херектер килдизинге 153 назы четпээн уругларны чедирген, оларның 84-ү эзирик чораан. 55 кижжи-биле суртаал ажилын чоруткан. Назы четпээн уруглар талазы-биле комиссия 157 элээдилерге хамаарыштыр административтиг тормаалды онааган. Комиссияның даргазы Л.Н.Хаджиеваның даалгазы-биле корум-чурум үрөп турган уругларны, торгаткан ада-иелерни кичэнгейге ап, доктаамал хынап турар. Бистиң кожуунда ТР-ниң Чазааның Даргазының үндүргени доктаалының соонда, назы четпээн уругларның орай дүне кылаштаары, пиво дээш эзиртир суксун аймаа ижери эвээжээн. Элээдилер, аныяктар аразында кем-херек үүлгедии эвээжевейн турарын барымдаалап, моон-даа сонгаар бо доктаалга даянып, аныяктар, элээдилер аразына кем-херек үүлгедии, наркомания, эзиртир суксуннар ижеринге удур шыңгы тайылбыр ажилын чорударын килдизиниң назы четпээн уруглар-биле ажил чорудар инспекторлары, өг-бүлө планнаар кабинет,

кожууннардан аалчыларны база чалаан. Республикадан дашкаар өөренип турар студентилерге база материалдыг дузаны чедирген. Байырлалга кожуунуң сайгарлыкчылары деткиччилеп, шаңнатканнарга шыырак белектерни берген.

Доктаамал эки хемчеглер эрттирер дээрге акша-төгөрик айтырыгы бергедежи бээр боордур, чылда камгалап алган акша-хөрөнгиниң чүгле чартыгы ажылаттынар. Кожуун чагыргазы болдунар шаа-биле килдизиниң ажилын деткип, дузалажып турар, Россия чергелиг маргылдааларга киржир дээш спортчуларга акша-төгөрик талазы-биле база үргүлчү дузалажып келген.

—Аныяктар, назы четпээннер ортузунга кем-херек үүлгедии, арагалаашкын, наркоманияга удур кандыг хемчеглер чорудуп турар силер, Елена Чыртак-ооловна?

—«Бүзүрел» аттыг төп-биле кады улуг класс өөреникчилеринге «Бир эвес сээң эжиң наркоман болза», «Базымдан кыл», «Сеңээ берге апарза, чедип кел», «Корум-чурум үрөп, кем-херек үүлгеткени дээш харысалга» деп темаларга тренингилерни, чугаалажышкыннарны чорудуп, доозукчуларга мергежил шилип алырына база дузалажып турар бис. Кожуунуң иштики херектер килдизиниң назы четпээн уруглар-биле ажил чорудар инспекторлары, өг-бүлө планнаар кабинет,

Алдынай СААЯ
чугаалашкан.

Ажык чугаа

зын кижжи бо-ла дыңнаар-дыр. Ол ынакшыл бе ынчаш? Чок болбайн канчаар. Ол дээрге бай-шыырак болуксаан, алдын-мөңгүн эдилексээн кижилер ышкажыл. Шаанда бистиң өгбелеривис уруглары төрүттүнерге, кудалажыр дээң улугунага белээн берип каар. Уругларын кожа-хелбээ, бот-боттарын эки билир кылдыр өстүрүп алгаш, кудалажып, өглөп алыр чораан. Олар ада-иезиниң чанынга ажык-дузанын көргүзүп, мал-маганныг, бай-шыырак чуртай бээрлер. Ам бо шагның чамдык аныяктары ада-иезиниң

ачызында машина-балгаттыг чурттай бергеш, орта чурттаавас, арагалаар, оон кедерезе, эш-өөрү-биле арагалап халдып тургаш, машиназын аңдарып, озалондакка-даа таваржып турарлар-дыр. Сөөлгү үеде чарлыр чоруктар база көвүдээн-дир.

Аныяк улуска арага-дары ишлейн, бот-боттарын хүндүлөжип, оор чорук кылбайн, бодунуң күжү-биле амыдыраары аас-кежик деп бодаар мен. Халас кежик турбас-ла болгай.

Ояа АМАЙ-ООЛ.

Кур-Чер суур.

Ынакшыла деп чүл?

Ынакшыл кажан школага өөренип, 14-15 хар чедип, үстүкү класс апаарга, кады өөренип турары чаңгысклассчызынга бүдүү ынакшылдан эгелээр деп бодаар мен. Бис ам улуг назылыг апарган улус шаанда бүдүү ынакшылып турзувусса-даа, амгы үениң аныяктары дег, дидими-биле чугаалап шыдавас, таньжа-даа бергеш, улус көрүп турда, ошкажып чорбаан бис. Мен бодум алыс черле пөрүк чораан мен.

Ынакшыл чүгле аныяктарда эвес, улуг-даа назылыг кижжи-

лерде бар. Ынакшылда назы-хар барымдаазы чок деп өгбелериниң өттүр сөглээн сөзүнде утка-ла бар. Ынакшыл деп чогум чүл? Аңаа чаңгыс сөс-биле харылаары болдунмас. Ол — хөй тала-лыг болгаш амыдыралчы айтырыг. Кижжи бүрүзүнге-ле кижжи ынакшыл бербес, арын-шырайы, дурт-сыны, чымчак көрүжү, ээлдек-эвилени-биле, черле ынчаш алыс бүдүштү-биле кижиниң сагыш-сеткилин чыыра тудуптар кижилер база тургулаар. Ынакшыл дээрге, бо-

дум хуумда, бойдустан чаяап кааны амыдыралчы негелдези деп бодаар мен. Шынап-ла, ийи таныш-пас, билишпес аныяк оол, кыстың бот-боттарының аразында найыралдыг харылзаазы езулуг өг-бүлө амыдыралынче шилчий бээрин билер бис. Үе-шагның өскерилгенден ындыг апарган бе, эх, ол кыстың, оолдуң ада-иезиниң шыыраан, машина-балгаттыг, кижжи ындыг улустун ажы-төлү-биле чурттай берзе дирилер база бар болгай. Ындыгларның чугаа-

Хертек Лопсанович Даржаа — республиканың социал-экономиказын хөгжүдөр херекке улуг үлүүн кириген Тываның ат-сураглыг кижилериниң бирээзи. Ооң адын “XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери” деп Күрүне номунда киригени орта тодаргай барымдаа болур.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан шүлүктү болгаш сактышкынны редакцияже чоруткан, оларны парладывыс.

Аалдар-хонаштар кезип чорааш...

Ада-чурттуң Улуг дайынынга улуг Тиилелгениң 60 чылы чоокшулап келди. Бо-ла чурттап, ажилдап келгеним 80 ажыг чылдарның дургузунда эң-не утундурбас хүннериниң бирээзи — 1945 чылдың майның 9 деп кандыг-даа хөөредиг чокка чугаалаар мен. Амгы улуг назылыг кижилер 1941-1945 чылдар кандыг турганын Тиилелгениң ам болур 60 чыл оюнуң бүдүүзүндө ыяап-ла сактып, ынчангы кадыг-дошкун чылдарда кым чүнү кылып, фронтуга чүнү дузалаанын сактып олуларлар. Оларның чамдыктары дузаламчы дээш азыраан мал-маганын фронтуга харам чокка бергилээн, өстүрген дүжүдүн, акша-төгериин-даа өргүгүлээн, өскелери Кызыл Шеригге хеп даарап, хаак чазап, кат-чимис чыып, а албан-хаакчыттар “Бүгү-ле чүвени — фронтуга, бүгү-ле чүвени — Тиилелге!” деп кыйгыбиле бүгү Тываның девискээринге сургакчылап, тайылбыр ажылын чорудуп, фронтуга белек чыып, кандыг ажылды чорутпаан дээр.

А бистиң бичи ажы-төлдеривис безин Тиилелге үлүүн кирип, ада-иезиниң мал-маганын семирти кадарарга, оларның шырактарын фронтуга чорудуп турду. Оон аңгыда өөреникчилер чыжыргананы, ыт-кадын чыгаш, эм болур ол каттарны фронтуга чорудары-биле дужаап турдулар. Кайы-даа кожууннар ополченнер шериг сургуулун өөренип турган. А ол хамаанчок школачылар бооларны ада-иезинге, дөргүл-төрелдеринге ыяштан казадып алган, тоннары, бөрттери безин шериг хеви-биле дөмейлешкек турган болур ийин. Ынчангаш чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, тыва чон шериг дүрүмү-биле ажилдап, чурттап турган дизе, хөөредиг болбас.

1943 чылдың сентябрьда бистиң эң эки оолдар, кыстарывыс Кызыл Шеригге дузалажыры-биле фронтуга эки тура-биле аътаныпкан. Ол төөгүлүг болушкуну бистиң Тывага эрткен чылын демдеглээр, байырлаар боор деп дыка-ла манап турган мен, ынчалза-даа ыыт-шимээн чок болганынга хомудаар мен. Ол эки турачылар дайынга киришкеш, тыва улустуң ат-алдарын улам көдүрдүлөр. Совет Эвилелиниң Маадыры деп шылгараңгай атты ийи кижиге (бирээзи танкист) тывысты. Бисте улуг назылыг кижилер дайын үезиниң кадыг-берге чылдарын утпас, ынчангы болушкуннар мырыңай чаа болуп эрткен дег, кафакка көстүп, кулакка дыңналып кээр.

Мен бодум 1943-1947 чылдарда Бай-Тайгага аревэ кожкомунуң школачылар болгаш пионерлер-биле ажил чорудар килдис эргелекчизинге, шеригден халашкаш, ажилдап турдум. А кажан Тыва ССРЭ-ниң составынга бактаап киргенде, Аныяктарның революстуг эвилели ВЛКСМ-ниң хүрээленинде киргенде, ол-ла кожуунумга ВЛКСМ райкомунуң ийиги секретарына ажилдап турдум.

Ыдыктыг дайынның чылдарында Тываның нам, чазаа, аревэ, комсомол болгаш хөй-ниитиниң өске-даа организацияларының ажил-чорудулгазы дайын байда-

лынга таарыштыр тургустунган. ТАР-ның нам, чазааның маадырлыг Кызыл Шеригге дузалаар деп удаа-дараа үндүрүп турган доктаал, шийтпирлерин күүседир дээш, ажыл-херек канчаар-даа аажок хайнышкынныг, дүвүрээзинниг чылдар дайын үези ол турган.

Кандыг-кандыг дуза чедирген бис?

Дайын эгелээриниң баштайгы үези 1941 чылдың 7 айда ССРЭ-же экспортка мал садарын 2 катап улгаттырган, ол даалга хуусаа бетинде күүсеттинген. Кызыл Шеригге эң эки шилиттинген 50 муң аъттарны белекке берген. Ажыл-чын албан-хаакчыттар ССРЭ-ниң камгалал фондузунга ол чылдарда 1-2 неделяның ажыл хүннериниң шалынын шилчидер талазы-биле эгелекчи чоруктарны кылган.

Дайынчы ухар-хемелер тударынга 3 сая ажыг акшаны чыып чоруткан. Ол үеде тыва акшаның үнези аажок улуг турган. 1944 чылда Киев областың фашистиг эжелелден хосталган чонунга 26,5 муң баш малды белекке чоруткан. 1942 чылдың ийи айдан 1944 чылдың он ийи айга чедир үениң иштинде Тываның арат чону Кызыл Шеригге, фронтуга 5 эшелон (380 ажыг вагон), 10 сая ажыг акша өртектиг мөөң белектерни, 52 муң эжеш хаакты, 12 муң ажыг хой кежи херектээштерни, 15 муң эжеш кидис идиктерни, 67 тонна дүк болгаш өске-даа эт-бараан кылыгларын чоруткан.

Тываның Күрүне архивинде бар саң-түннерден алырга, дайын чылдарында Тываның арат чоннары фронтуга, Кызыл Шеригге чоруткан белек-дузаламчызы бир өрегеге онааштыр алырга, ортума-биле 4 муң, кижилер бүрүзүгө онааштыр 2 муң акша болуп турар.

Үстүндө айыткан белек дузаламчыны чыып чорударынга мээң ажилдап, сургакчылап, аалдар кезип турганым Бай-Тайга кожуунуң арат чону, албан-хаакчыттары дыка хөй дузаламчыны, ооң иштинде өг-бүлө бүрүзү 8-10 чедир эң шилдик аъттарны дузаламчыга берген. Кожуунга болгаш республикага ат-сураа алгаан малчын, тараачын араттар Көп-Сөөк сумузундан Норбу, Седен, Күржап алышкылар, суму даргазы турган Монгуш Кандан, малчын Салчак Кандан, ол ышкаш Салчак Дамдынчап, Сарыг Араптан, Шуй сумузундан Байыр-оол оглу Доржу, Хертек Ак-оол, Ооржак Орчучай, Кара-Донгак Шыжыыр, Бай-Тал сумузундан Салчак Авыр-оол, Хертек Дилгижек (шолазы Инек-Чүктээр), Кышпына, Бавыыл, Хөлчүкөй алышкылар, Күжүгет Сүрүн, Хөл сумузундан АРН комитетиниң секретары Хертек Кудурукпай, Иргит Энеш база Чыдым-оол, Кылын-оол алышкылар, Салчак Доокуур ышкаш мурнакчы, идепкейлиг малчын, тараачын ажил-ишчи араттарның кайызын ол дээр, ындыгларны суму бүрүзүндө он-ону-биле адап болур.

Ажылчы чоннуң күрүнеге мал садарын эвилелдээр, Кызыл Шеригге белек дузаламчы чыып, күрүнениң иштики чээшкининиң облигациязын чонга тарадыр, ооң акшазын чыып дээш кожуун органиацияларының ажилдакчылары сумулар, арбаннар даргалары кыштың чыккылама соогунда-даа,

Күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуну Х.Л.Даржаа

чайның изиг-халыынында-даа дүне-хүндүс дивейн, сургакчылап, кожуун, суму девискээрлеринде эки одар-белчирилерлиг тайгаларда, хемнерде, дагларда аалдарга аъттыг, чадаг барып чедип, улуг ажылды кылып турган чүве.

Дайынның изиг түлүк үези 1943-1945 чылдарда Бай-Тайга кожуунга чон ортузунга кады сургакчылап чоруп турган өөрүмнүң чамдыктарын адап көрейин. Нам кожкомунуң килдис эргелекчилери Монгуш Шолбан-оол, Монгуш Суур-оол, Монгуш Чамыян, кожкооп даргазы Сүрүн-оол, кожуунуң оралакчы даргазы Ооржак Чадамба, секретары Хертек Биче-оол, статистика килдизинден Салчак Тойбу-Хаа, зоотехник Салчак Сундуй-оол, мал эмчизи Чооду Чорбаа, саң-хөө килдизинден Хомушкун Кунгаа, Хертек Кудурукпай, аревэ кожкомундан Монгуш Ондар-оол, Иргит Делег-оол болгаш өскелер-даа бис.

Бистерниң, улуг салгалдың кижилериниң, хып дээр аныяк чорааш, берген күжү, үндүрген дери халас барбаан, каргыштыг фашист эжелекчилер чылча шаптырган, аас-кежиктиг тайбың үе догуннаан, ам Тиилелгениң болур 60 чыл оюм демдегледип турарывыс бо.

Өөрүшкүнү хайныктырган сөс — Тиилелге!

1945 чылдың беш ай эгези. Ынчан Көп-Сөөк сумузунуң Көк-Тей, Куржаангы ол ынчаар аалдарга күрүнениң иштики чээшкининиң облигациязын чонга тарадып (бижидип) сургакчылап чорааш, май 9-та кежээ түннел үндүрер, чыгыр дээр черивиске Мажалыкка (амгы Кызыл-Даг суурдан ырак эвесте) чедип келдим. Ол үеде Көп-Сөөк сумузунуң төвү-даа чок, кандыг-бир албан ажыл талазы-биле хурал-суглаа, түннел үндүрерде ону ол-бо аалдарга эрттирер деп чарлап каар боор чүве. Мажалыкта аалга кежээликтей чедип келиримге, улус анай-хураганын, бызаа-көзээзин ыдып туткан, инээн саган турлар. Олар аразында хөөрешкен, ам-на Тиилелге келген, ам-на Германияның фашистиг шерин аштырды, ССРЭ-ниң маадырлыг Кызыл Шерии эжелекчи ол араатаннарны боттарының уязынга

чедир сывыртааш, чылча шапкан, тайбың үе келген-дир джип, амырап, өөрүшкү-маңайын илередип чугаалашканын дыңнадым. Оларның арыннарында өөрүшкү чайыннанганы илден. Ынчанмай канчаар, дайын үезинде сургакчылар оларга немец-фашистер кымнарыл дээрзин тайылбырлап каапкан. Оон аңгыда фронтуга эки тура-биле чораан тываларывыс чанып келгеш база сургакчылап, чон-биле ужуражылгаларны эрттирер турган болдур ийин.

Ол аалдың улузунуң аразында бажам болур Салчак Тойбу-Хаа ындында-ла улуг карактарын улам хере көрүпкен, арын-шырайында өөрүшкү-хүлүмзүрүг илден, менче уткуштур дүргени аажок кылаштап келгеш:

— Дузаламчы чыып сургакчылаар ажылыңар ам-на төнчүзү келген-дир, бажам — дээш, мени куспаптап, чылыг холу-биле дыңзыды тудуп мендилешкеш: — Улуг башкы Сталинниң удуртулга башталгазының ачызында Советтин Кызыл Шерии Гитлери хүл-ыйба кылдыр чылча шапкан дугайында кожуунуң радиоу удаа-дараа дамчыдып-ла тур. Мен Тээли чорааш, дем чаа келдим — дидир. Ол бажам сумунуң база идепкейлиг кижизи чүве.

Өөрээнимден хейде-ле үнүм тыртылып, ыдым чиде берген тургаш, дүжүм бе деп-даа бодай бергеш база катап ылавыладым:

— Тээлиге чораан ышкажың чүл, бажам. Кожуунуң даргаларыңа ужураштың бе? Олар чүнү чү-

манап турган бис.

— Кожуунуң сургакчылары, арбан, суму даргалары маңаа хуралдаар дээр улус бис, чедип келген-дир силер харын — дээримге, Тээлиге барып хуралдаар дээр, кожуун төвүнче чорупканын С.Тойбу-Хаа чугаалаарга, мен улаштыр Тээлиге далаш хаптым. Ол аразы ырак эвес, дораан-на кожуун төвүгө келдим. Өөрүнчүгү медээни шуут-ла бодунуң кулаа-биле дыңнааннарның чугаазы, тайылбыры херек. Чүү дээнил, чүнү дыңнатканыл? 1945 чылдың май 9-та Москваны-биле эртенгиниң 6, Тываны-биле 10 шак турда, Совет Эвилелиниң күчүлүг гимнини онзагай көдүрлүшкүн-биле күүсеткен соонда, Юрий Левитанның өткүтү: — Гитлержи фашист агшери ССРЭ-ниң Чепсектиг күштеринге тиилеттиргеш, май 9-та долузу-биле дүжүп берген, актыга ат салган! — деп катап-катап чугаалап турганын

дыңнаан кижилер бүрүзү меңээ чугаалаарга, ону улуг өөрүшкү-биле дыңнап, хүлээп ап бүзүредим. Өөрүнчүгү канчаар ону! Сактырымга эктимден улуг аар, халалыг чүктү дүжүр октапкан дег болдум.

Ол хүн онзагай болгаш чырык ышкаш болган ийин. Шак ол Тиилелге дээр чеже үени, күштү үндүрбедивис дээр! Дайын чылдарында дузаламчы чыып, облигация тарадып сургакчылаан хүнүм ынчалдыр доозулган.

Германия ССРЭ-же халдаарының планын чогаадып кылып тура, ынчан аңгы күрүне турган Тываны база эжелеп алыр, оң чурттакчыларының чамдыызын кыргып-хыдааш, артканнарын кулдар кылып деп “Барбаростуң планынга” айытканын Тиилелгениң 20 чыл оюн байырлаанывыс 1955 чылда “Комсомольская правда” солунга бижээн ийин. Шынап-ла, ынчан Гитлер Совет Эвилелин эжелеп алган болза, бистер, тывалар, канчаар бис. Чер-чуртувустуң байлаа дайзыннарның холунга баар, боттарывыстың чамдыктарывыс кара кулдар, өскелеривисти кам-хайыра чокка кыргып-хыдып кааптар турган-дыр. Ынчангаш дайынның баштайгы хүнүндө-ле ТАР-ның нам, чазаа ССРЭ-ге Тываның дузалажыры ыдыктыг хүлээлге дээрзин кыйгырганы таварылга эвес-ле болгай. Ону бүгү Тываның арат чону, албан-хаакчыттар-даа изии-биле деткээш, патриотчу шимчээшкини эгелээн. Фашистиг Германия-биле дайынга Совет Эвилелиниң тиилелгези болза акы-дуңма тыва улустуң база тиилелгези болур дээрзин ССРЭ-ниң Улус комиссарларының Даргазы, Дээди Кол Командылакчы И.Сталин чугаалаан болгай. Кайы хире улуг үнелел-дир че. Бис аңаа улам-на сорок кирген бис.

Амгы үеде радио, телевиденинде Ада-чурттуң Улуг дайынының дугайында дамчыдылгалар чоруп тур. Оларны көргөш, дыңнааш, дайын үезинде канчаар ажилдап турганыны сактып, бо материалдарывысты бижип олуарым бо.

Дайын үезинде фронтуга дузалаары-биле күштү мөөңгөп, хөй мал-маганын дузалап, чонну эвилелдеп турган кижилерни сөөлүндө Совет Эвилелиниң база Тываның-даа орден, медальдары-биле шаңнагылаан, хүндүлел бижиктерни тывыскаалаан.

ДӨРТӨН ЧЫЛДАР УТТУНДУРБАС

Төөгүдө ханныг-чинниг,
ыы-сыылыг
Дөртөн чылдар уттундурбас,
дүшке-дүлге бо-ла кирер.
Төлөп чоктар ССРЭ-же
семеп халдааш,
Төккөн ханга борашкылап,
төөгүзүн бужартаткан.

Эртип келген чылдарымда
Эргилделиг үелер хөй.
Эптиг, четкил сөстөр-биле
Эргек базаып санап боор мен.

“Ада-чурт — айыылда” деп
Албаты чон көдүрүлгөш,
Араатанзаан дайзыннарны
Арттырбайн чылча шапкаш,
Ада-чуртун — ССРЭ-ни
Алызындан алдаржиткан.

гаалап турлар? — деп айтырдым.

— Чок, улуг даргаларга ужурашпадым, радио-даа-даа, кижилер болганының чугаа-соодунда-даа Тиилелге, Тиилелге! Май 9 Тиилелгениң байырлалы дээр сөстөр катаптап-ла турар чорду. Фашистерниң кыспыс каан халаптыг дайынынга тиилекчи бооп үнер магалыг күш-шыдалдыг, аас-кежиктиг болган арат-чон-дур бис! — деп, бажам база катаптап бадыйкады. Сеткил-чүрээм хайныгып-ла келген. Тиилелге удавас деп чүве ынчан билдине берген турган-на болгай, чогум кажаныл, кандыг хүнде дээрзин четтикпейн

— 2004 чылда улуг болушкуннар, байырлалдар болуп эрткен-не болгай. Оларның шуптузун түңнээш, өөредиглиг чүүлдерни илип алган бис. Юбилейлиг чылда кожууннуң амыдыралыңа база чедишкinnen, четпестер турган боор, оларның биле таныштырып көөр силер бе, Николай Иванович?

— Эрткен 2004 чыл бистиң Чеди-Хөл кожуунга база бир онза чылдарның бирээзи болган. Чүге дээрге чон Тываның Россияга катышканындан бээр 60 чыл оюн демдеглээринге белеткенип, бедик көдүрлүүшкүнүг ажылдаан. Юбилейлиг чылда планнап алган ажылдарыыстан элээн хөй-нү амыдырал кырынга боттандырдывыс.

Бир-ле дугаарында, Кызыл-Хавактан Элегес талазынче 15 км орукту асфальт-биле шыптывыс. Оон аңгыда 517 абонентлиг телефон станциязы салдынган. Моң мурнунда чылдарда турган 200 абонент 8 дамчыштыр долгап шыдавас турган болза, ам оларның саны көвүдээнин, кожууннар болгаш хоорайлар-биле чугаалажыр аргалыг апарган. Бюджет организацияларынга капиталдыг септелге чорударынга 2 миллион 475 муң рубльди планнаан турган. Чогуу ажылдарны ол түңге дүүштүр чоруткан, ынчалза-даа акшаландырышкынының четпээнинден септелге чоруткан ажылдакчыларга чүгле 1 миллион чартыкты төлөп берген бис.

Ак-Талга турган совхоз конторадын эге школа кылдыр чаартып кылган. Кожууннун төп эмнелгезиниң ааргы кижилер чыдар талазынча база поликлиниканың ишти-даштын долузу-биле септээш, одалга системаларын бүдүнү-биле чаарткан. Элегестин моң мурнунда туттунуп эгелээш ара соксаан турган тудуу — школаның спорт залын тос айда ажылгалче кириген. Ооң ажыдышкынын декабрьда эрттирдис. Чаа спорт залдың чанында шериг кабинетин, ном саңын ажиткан.

Чоннун ногаа болгаш картошказының дүүдүн чугаалаваска, тараа-быдаа талазы-биле 550 га тараа культуразын тарып, 1 гектардан 12 центнер дүүжүтү алган бис.

Бүгү адырларга шыгараан кижилерни кожуун мурнундан шаңнаан.

— Бо хире улуг харысалгалыг ажылдар үезинде чоннун хей-адын көдүрери-биле организациялар болгаш сумулар

аразынга чарыштар, мөөрейлерни база чоруткан боор аа?

— Ийе, школалар аразынга “Эң-не тергийн школа” деп мөөрейни-эрттирдис. Ол чарыш езугаар школаларның шупту талазы-биле (өөредилге болгаш кижизидилге ажылдары, корум-чурум сагылгазы, башкыларның билин болгаш мергежили дээш, оон-даа ыңай) деннелин көргөн. Оон түңнелдери-биле бирги черни Хову-Аксының 1 дугаар ортумак школызы биле Элегес суурнун школызы

Чеди-Хөл кожууннун чагырга даргазы Н.И. Дартай-оол: “БЕРГЕЛЕР БАР, ЫНЧАЛЗА-ДАА...”

үлешкен. Бирги чер дээш аазаан чиик машинаны ийи чарар эвес, Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М. Оюн-биле сүмележип тургаш, ийи школаның иелдирзинге машиналарны садып бердвис. 2-ги, 3-кү черлер алган школаларга класс комплекзин, видеокамераны тывысқан. Амгы үеде кожууннун дөрт улуг школалары хөлгелерлиг.

— Коммунал ажыл-агый байдаты кандыгы? Чылыг, чырык-биле бергездешкinnen бар бе?

— Коммунал ажылдары бисте бо чылын нитиизи-биле багай эвес эртип тур. “Хову-Аксы” КУБ бо чылын 3 км черге хоорай иштинге четкилерин кылгаш, 4,5 дугаар котелдарның септелгезин чорутту. Моң мурнунга бодаарга, чылыг чүгээртеп келген. Бажыңнар септелгезинге улус акша албаан болгаш, бо чылын бажыңнарны чаңгыстап акшаның шаа-биле 54 подъездинин септелгезин кылды-выс.

— Декабрь 29-та болган озал-ондактың уржуктары-биле канчаар демисештиңер?

— 29-туң хүнүнде суг хоор-

заларыңа чарык тыптып кээрге, септелге бригаданың мастери В.В. Мещанов бодунун күжү-биле кылып шыдаптарыңа бүзүрөкөн. Чогуу боду улуг арга-дуржулгалыг, бо шугумга 20 ажыг чыл ажылдап келген кижиге. Бир шак иштинде кылып четтигиптер мен деп бодааш, бүдүн кварталдың хоорзаларын хаапкаш, чарыкты кылып алган-даа болза, үезинде катап ажылдадып четтикпезин — доңуп калган. Катап ажылдадып турда, хоорзаларны хаганындан бээр 4-5 шак эрткен. Ам ол хоорзаларны бүдүнү-биле солаан. Доңган бажыңнарның чурттакчыларын суурнуң аалчылар бажыңыңа түр када чурттадып, ол аразында септелгени чоруттувус. Чаа батареяларны салгаш, дозулап будаан. Чамдык улус: “Оо, мынчаар доңуруп турар болза эки чүве эвеспе моң, хамык чувени чаартып бээр, магалыг ышакжыл” деп баштактанып турду. Доңган бажыңнарның чурттакчылары бөгүн дедир көжүп эгелдидер.

— ЧЭТ-ти акшаландыраар талазы-биле үстүкү удуртур черлерге четпээниңер ол бе?

— ЧЭТ дугайында каш катап хуралдарга, телевизорга-даа чугаалап шаг болдум. Бо талазы-биле айтырыгы саң-хөө сайыды Р.С. Баянга, Чазак Даргазының ораакчызы А.В. Брокертке, С.А. Барибинге көдүреримге, чугаалажып көөрүн аазаан улус. Бо, шынап-ла, дыка нарын айтырыг. Моң мурнунда “Тывакобалт” комбинаты ажылдап турда, бо ЧЭТ-ти чүгле бүдүрүлгеге таарыштыр кылган турган. Ам оон ол ажылдап бүдүрүп турар бузу суурнун чүгле 25 хуузунга четтир. Ынчал кээрге, ЧЭТ-тин бот-үнези дендир улуг, чылда карылга 19-20 миллион рубльден эвээжевейн турар. Чылыг, изиг суг дээш чоннун төлөп турар тарифтери дендир улуг. 3 өрээлдиг бажыңда кижиге 1 айда 3 хире муң акша төлөп турар. Тыва-да-даа, Россияда-даа ынчаар төлөп турар улус чок. Чоннун эң берге айтырыгы ол. Ынчангаш бо ЧЭТ-ти кандыг-бир өске арга-биле көөрү херек. Күрүнеден дотация акша, дузаламчы көргүспес болза,

келир чылын ындыг чижектиг таварылгалар база болу берип болур. Бо хүнде бюджет организациялары ЧЭТ-ке акшазын эрттир төлөп каапкан. Хөмүр-даа айтырыгы дыка нарын байдалда. Оон аңгыда ЧЭТ-тин ажылдакчылары августун шалыңын алган олчаан, акшазы чок.

— Мал оору болгаш кыштаглаашкын кандыгы?

— Оорга хамаарыштыр чугаалаарга, малды колдуунда-ла хууда кижилер тудуп турар болгаш, бисте бо талазы-биле байдал эки. Чон малын ажаап-карактап өөрени берген. Кожуунда 15116 шээр, 993 бода мал, 703 хаван, 657 куш аймаа бар. Кыштаглаашкын багай эвес. Мал оору-биле улуг бергездешкин чок, ийи-чаңгыс өдөктен азы кадаттан былаап алгаш баар чоруктар таварышкылаар. Оорлаткан малдың көвей кезин шагдаа органнарны тып турар. Кожуун болгаш суму чагыргалары улусчу дружиналар болгаш шагдаа органнары-биле кады рейдилерге үнүп турар хевээр.

— Өртке удур ажылдар кайы хире чоруп турар ирги?

— Нитиизи-биле шупту бюджет организацияларын дөгезин өртке удур сигнализациялар-биле дерзэн. Хову-Аксының иштинде 2 каат ыяш бажыңнар — нарын айтырывыс бо. Дыка хөй подъезди-лерге чаа четкиктер салыр херек. Чүге дээрге ам бар четкиктер, оларны үжен-дөртөн чыл бурунгаар салган болгаш, эргилеп калган. Чогуу шупту бажыңнарны кезээш, каа, кандыг ажылдарны кылырын демдеглеп алган бис, ам чүгле боттандырылары арткан. База-ла акша-көпөөк херек-тир ийин ала. Маңаа херек акшаны шыдаар шаавыс-биле үндүрерин кызып турар бис. Чон аразында суртаал ажылдары чоруп турар, ол хирезинде бирээ-ле чүве болу бээр-дир. Сайлыга бир бажыңның эзелери чок турда, суугузунун тууйбулары кээп дүшкен, бажыңның бир кези өрттенди. Электри чырын оорлаар улус-биле демиселди күштелдирип эгелзэн бис, чурум үрекчилери торгаалга база онаажып турар.

— А наркомания талазы-биле корум-чурум кандыгы?

— Корум-чурум, наркоманияга доктаал-саавырларны кылып, бо талазы-биле тускай комиссия-

ны тургускан, бо айтырылгарның күүселдезин суур бүрүзүнде хынап турар.

Аныяктар программазын коллегия ажылдап көргөш, хүлээп алган. Ында чүүлдүгүшүн чүүлдү-ривис хөй болган. Моң мурнунда чаңгыс кижиге спорткомитет болгаш аныяктар даргазы турган болза, бо чылын акша тыпкаш, оларны аңгылаан бис. Наркомания талазы-биле дорт демиселди чорудар кижиге — аныяктар даргазы болур. Бо программаны улуг немелде деп болбас бис, ынчалза-даа оон канчаар боттаныры чаа удуртукчудан база улуг хамааржыр-дыр ийин.

— Тиеллениң 60 чылы кел чыдар. Кожуун маңаа кайы хире белеткенип турары?

— Байырлалды төлөптүг уктуур дээш, белеткел ажылдарын чорудар организациязы бөлүктү тургускан, даргазын мени соңгаан. Бо хүннерде дайыңа киришкен кижилерниң, тыл ажылдакчыларының долу даңзыын белеткел турар. Дириг арткан хоочуннар-биле дорт харылзааны тудуп, оларга деткимчени шыдаар шаавыс-биле чедирип турар бис. Кожууннун болгаш сумуларның культура бажыңнарында Тиеллелге хүнүңге тураскааткан республиканың ыры-шоор мөөрейинге белеткел ажылдары (концерттер, сценажыткан көргүзүлгөр) эгелей берген. Май 9-та Кызылга киржирде бедик деннелдиг чеде бээринге бүзүрээр бис.

— “Тиеллениң 60 чылы” деп медаль-биле шаңнадыр кижилер даңзыын Чазакче кириптинер-ле ыйнаан?

— “Тывакобалт” комбинаты турар шагда бистин кожуунга дыка хөй фронтучулар, тыл ажылдакчылары ажылдап, чурттап чораан-на болгай. Оларның көвей кези ам бистин аравыста чок, чамдыктары көжүп чоруй барган. Оларның шуптузунун документтерин-архивтерден көдүрери — база белен эвес ажыл-Бо талазы-биле ажылдарга улуг дузаны чаа тургусканывыс Хоочуннар эвилели (даргазы — Н.В. Мазоля) чедирип турар. Медальче кириер кижилерниң даңзыын дужаар хуусаа база төнүп бар чыдар-даа болза, аңаа чедир четтигиптер боор бис деп идегээр-дир мен.

— Кылган-туткан ижиңер эки түңнелдерлиг доостур-ла болзун, Николай Иванович. Ажыл-чорудулгаңарга чедишкinnen күзедим.

Айтырылгарны Салим МОНГУШ салган.

П.И. Шишин: “Бирги демиселим уттундурбас...”

Ада-чурттуң Улуг дайыны... Аныяк салгал оон дугайында номнар, кинолар, телевидение болгаш радио-дамчыдылгалардан, кырган-ачаларының болгаш улуг улустун чугаазындан билер. А дайын хоочуннары ону амдыгаа дээр сактып чоруурлар...

1943 чылдың кыжында Павел Иванович Шишинни, чаа-ла 18 харлапкан аныяк оолду, боду ышак аныяк оолдар-биле кады шериге кыйгырткан. Ол Грязовец хоорайда курлавырын өөредилге полугунга чедип келген. Бир ай болганда ону Улуг Устюгта Пуховичиниң чадаг шериг училищезинче чорудупкан. Аңаа өөрөнгөш-ле чаа дөрт ай болуп турда, училищениң курсантыларын фронтке октапкан. Павел Иванович 1-ги Украина фронтунун 415 дугаар адыгжы дивизияның 1323 адыгжы полугунга барган.

Бир катап Припять хемнин эринде чурттакчылыг черни хостаар деп дужаал келген. Командыладың тактиказы — дүне када дайзынга 200 хире метр черге чоокшунга келгеш, даңгаар эртен халдап эгелээр, мындыг турган.

Караңгылап кээрге-ле, рота дааш-шимзэн чокка шимчеп кирипкен. Ынчалза-даа оларны немецтер көрүп каапкаш, боолап эгелзэн. Хондур даң аткыже эрик кыдыныңа боо дааштаашкыны, ракеталар чазылдырышкыны дыңналып келген. Ынчалза-даа эртен эрте дааш-шимзэн чидип,

ыржым барган... Херектиң ужурун билип алыры-биле разведчиктерни чорудупкан. Олар эрик кыдында немецтер чок деп илеткээ. Бистин дайынчыларывыс улаштыр шимчеп чоруптарга, немецтер хенертен-не боолап эгелзэн. Тулчушкун кидин түлүк апарган. “Оон соонда чүү болганын ам-даа тода сагынмас-тыр мен — деп, Павел Иванович чугаалаар. — Боолап, гранаталар октап, алгыржып, фашистерни одап турган бис... Ынчалза-даа күштер дең эвес турган — дайзын чоорту тиелеп эгелзэн. Улус: “Сөөлгү дайын, ол эң-не берге” деп ырлажыр. Ындиг-даа ыйнаан, ынчалза-даа меңзэ болгаш мээң эштеримге шак ол бирги демисел эң-не берге, эң-не коргунчук, уттундурбас болган. А чамдыктарывыска — эң-не сөөлгүзү...”

Шак ол тулчушкунга Шишин будунче балыглаткан. Миннип келгеш, карактарың ажыдарындан короткан: канчап билер, дайзынның тылында чыдарын. Павел Ивановичиниң бо бирги демисели совет дайынчыларының тиелелгези-биле доозулган. Ротага дузалажып танкылар чедип келген соонда, дай-

зын тиелеткен. Ынчалза-даа оон дугайында Павел сөөлүнде билип каан.

Бут кырынга туруп, сегип кээрге, ону төрзөн Вологдазынче чандырыпкан. А 1945 чылдың мартта катап база фронтке, Варшаваже октапкан. Белоруссияның 2-ги фронтунга 184-кү адыгжы полугунун составынга дайылдажып эгелзэн. Чаа тулчушкуннар бистин шеривистин чедишкени-биле дооступ турган. Ынчалза-даа эң-не өөрүнчүг медеэ Улуг Тиеллелге дугайында, фашист Германияның бүрүнү-биле дүүжүп бергенин дугайында дыңнадык болган.

Дайынчы ачы-хавыязы дээш П.И. Шишинге “Эрес-дидим чорук дээш”, “1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Германияны тиелзени дээш” деп медальдарны тывысқан.

Дайын соонда Павел Иванович Вологдаже элп чанып келгеш, областың хереклекчилер нитилелин садыглажылга-кооперативтиг школазынче кирип алган. Партия органнарының сүмелзени-биле ССРЭ-ниң ИХЯ-ның Ленинградтың офицерлер школазынче өөрени чорупкан. Ону 1974 чылда дооскаш, П.И. Шишин Тыва автономнуг областың ИХЯ органнарынче сургакчылап чедип келген. Каш чыл болганда, ол КАЧЧЭ-че шилчиткен. Аңаа ол

Юбилей

бүрүн эргелиг оперативтиг ажылдакчының дузалакчызы, килдис начальниги албан-дужаалдарга ажылдаан. Дагдынган херзэнге бедик харысалгалыгы дээш, Тыва АССР-ниң КААЧ-ның удуртулгазы ону медальдар болгаш юбилейлиг херек демдектери-биле чаңгыс эвес удаа шаңнаан.

30 чыл бурунгаар капитан П.И. Шишин кадының байдаты-биле дыштанылгаш үнгөн.

Павел Ивановичиниң оглу Сергей Макаров аттыг дээди шериг-далай училищезин дооскаш, Ожум океанның делгемнеринге Ада-чурттуң кызыгаарын камгалап, албан-хүлээлгезин күүсеткен. Амгы үеде ол хүндүлүг дыштанылгада Владивосток хоорайда чурттап, садыглажылга флорунда ажылдап чоруур.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, айыыл чок чорук органнарының хоочуну Павел Иванович Шишин бо чылдың январь 31-де 80 харлаан. Ынчангаш сеткилдин ханызындан аңаа бижык кадыкшылды, сергек сеткил-сагышты, чоок кижилериниң болгаш эш-өөрүнүн чылыг хамаарылгазын күлээр-дир бис.

Долаана ХЕМЕР-ООЛ, РФ-тиң Айыыл чок чорунун федералдыг албанының ТР-де эргелелин хөй-ниити-биле харылзажыр бөлүү.

Корум-чурум камгалалында

БЕЛЕТКЕЛИН ХЫНААН

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының хөй-ниитиниң айыыл чок чорунун салбырының планы езугаар республиканың түр када тудар изоляторлар болгаш эзиректер сергедир черлериниң начальниктери-биле түңнел оперативтиг хуралы январь 25-те болуп эрткен. Хурал соонда Кызылдың ИХЭ-зиниң ТТИ-зинге (ИВС) долаалаттырган кижилерни ТСМО-нун (ОМОН) киржилгези-биле хостаарыңа хамаарышкан команда-штабтыг өөредилгени эрттирген.

Аңаа ХЭ-ниң кылыр хемчеглерин, оон ажылдакчыларының доктааткан план езугаар хөдөлирин база хаара туттунган күштерни дээштиг ажылдарын хынаан. КШӨ-нун планнааны дег, өөредилгелиг кичээлди хүндүскүнүн 2 шакта эгелзээш, 15 шак 10-да чедишкенин дооскан. Шагдаларның белеткелдин база кичээлдин эрткенин “ортумак” деп үнелзэн.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

Эртемденге сөс

САЛЧАК ТОКАНЫҢ ТӨӨГҮЛҮГ НАМДАРЫ

(Уланчызы. Эгези №9, 10 "Шында").

Тывыкы тонун, кидис идиктерин ушту кааптарга, Евсей ирей ооң бажынын дүгүндөн так аспаптап алгаш, оюп каан хемниң суунче кири дүлдүндүрүп, уштуп турган. Кылымал конькилер кеткилээн бици оолдар ону долгандыр халчып, "Чүдүвэсти ыдыктап тур, чүдүвэсти ыдыктап тур!" деп алгыржып турган. Ыдыктаан соонда ону Тит Прокопьевич деп христиан атбиле адаан. Каа-Хем доңуп калганда Тывыкы биле Вераның (Аннаның) өгленгениниң езулалын Евсей ирей Медведевке (Көк-Хаак) хүрээзинге кылган. Аннаның адазы Лубошников оларга казанак бажың бергеш, ону Каа-Хемни куду салдадып бадыргаш, Улуг-Хемнин эрининге, амгы парк аксындан ырак эвес черге, эптеп берген. Олар ядыы-даа бол, эп-найыралдыг чурттап турганнар. Сөөлүндө Тывыкыны Москваже өөредип чорудуптарга, ол кыс төлдүг өг-бүлө бүдүн-бүрүн болзун дээш кадайы Аннаже чагаа бижип, Москваже чедип келдэн. Ынчалзажок Аннаның ада-иези "чүдүлге чок хоорайже" уруу чорутпайн барган. Оларның уруу сес харлыында бүрлүп калган (Д. Зайцев. "Ирешили Току покрестить". "Эфир солун. 2001 чыл, № 25).

5. "1925 чылда билдиришкн бижиримге, баштайгы сургуулдар-биле кады Москваже чоруткан, 1929 чылда КУТВ-ту доостум"

(С.К. Токаның допчу намдарындан)

Көшкүн амыдыралдыг Урянхайга чоннуң хөй кезин бижик билбес, чүгле ноянар, ламалар, байлар моол, таңгыт бижик билир турган. Ынчангаш олар Тываның чаа чазаа, намы тургустунарга, удуртур эрге-дужаалдарга удаадараа депшиттирип келгеннер. Россияның Коммунисттиг партиязының, Коммунисттиг Интернационалдың эчис-сорулгазын езугаар чаа совет үеде Тываның политиктиг удуртулгазынга ядыы уктөөгүлүг дүжүметтер негеттине берген. Оларны баштай бижикбилегге, коммунисттиг идеологияга өөредип, белеткеп алгаш, ооң сөөлүндө оларның-биле Тывада эрге-чагыргада саадап турган эрги ноянарны, ламаларны, оонак дүжүметтерни чоорту солуур.

Бо сорулганы боттандырыры-биле 1924 чылдың июльдан эгелеп ТАРН-ның Төп комитеди намның кадрларын белеткеп, орус, моол дылдарга солун-сеткүүлдерни үндүрүп эгелээн. Оларга совет чөвүлекчилер болгаш инструкторлар дузалажып турган. 1925 чылда Чөөн чүктүч күш-ажылчы чоннарының И.В. Сталин аттыг коммунисттиг университетинге (КУТВ) өөредири-биле чоруткан баштайгы он кижиниң аразында Кол Тывыкы база бар. Ук университетче 1927 чылда — 50, 1928 чылда — 60 база 1929 чылда — 156 кижини өөредири-биле астыркан. 1925-1929 чылдарда Улан-Баторда МАРН ТК-ның чанында нам школын 35 тыва дооскан (ПАТО, фонд 1, биж. 2, херек 31, 26).

КУТВ-ка барган тывалар бижик-даа, дыл-даа билбес боорга, оларны чыл иштинде белеткел курузунга өөреткен. Тывыкы аңаа барган сургуулдарның эң-не дээрзи болган. Ол тыва сургуулдарның даргазы, хелемечизи бооп, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг

киржип, Иваново хоорайның пеставычыларынга ужуражып, 1927 чылдың ноябрь 7-де хоорайның студентилери-биле кады Кызыл Шөлдеп кылаштап эрткен. Ук университетке профессор А.А. Пальмбаха амыдыралдыг тываларны орус дылга өөредип, а боду тыва дылды шигээдиң алган. Тывалар-биле кады Моолдан Элдеп-Очур, Анчимаа өөренип турган.

1925 чылда КУТВ-че өөредип чоруткан он кижиниң чүгле дөртү дооскан. Көшкүн амыдыралдан үнген оолдарның чамдызы хоорайга таарзынмас, чаныксаар, өөренир хөңнү чок болган, ийи кижини бай ызыгуурлуг деп сурап үндүрген. Аңгы ылгаар чорук сургуулдар аразынче безин киргени ол-дур.

Москвага өөренип турда, Кол Тывыкының хуу амыдыралынга ийи онзагай эргилде болган. Бирээде, ол Свердловск чурттуг Александра Алехина-биле таныжып, ийиги өг-бүлө туткаш, бир оолдуг бооп, 1940 чылга чедир кады чурттаан. Ийиде, 1926 чылда Москваның кызыл шеригжи ВКП(б)-ниң кежигүнүгө кандидат болган, 1929 чылда чанып келгеш, ВКП(б)-ниң Тывага турган райкомунга чигине кежигүнүгө киргеш, 1563003 дугаарлыг кежигүн билетти алгаш, коммунисттиг партияның хүрээленинге кирген бир дугаар тыва кижик болган.

1929 чылдың июльда КУТВ-ту доосканының найыры Петровск-Разумовск паригыга болган. Партком секретары Л. Покровский сөс алгаш, марксизм-ленинизмниң идеяларын Чөөн чүккө туруштуу-биле амыдыралга боттандырырынга бүзүрелин илере-реткен. Кол Тывыкы баштаан доозукчулар коммунисттиг идеологиялар-биле чепсегленгеш, ыракта тыва черге социализмни тургузарынга, аңгы талазы-биле удурлангычыларын ажып тиилээринге долу идегелдиг аыттаныпкан.

6. "1929 чылда намның VIII Улуг Хуралына ТК-ның ийиги секретарына соңгаан, а 1933 чылдан эгелээш ТАРН ТК-ның бирги секретары болдум"

(С.К. Токаның допчу намдарындан)

Тываның хувискаалчы намы ВКП(б)-ниң болгаш Коминтернниң дорт деткимчези, арга-сүмези-биле каш-ла чыл иштинде бут кырынга туруп, чурттуң политиктиг амыдыралының кол күжү болу берген. Моолга, Тываның бодунга нам школалары доосканнар намның ажылынга идепкейлиг киржип, ооң удуртулгазынче чоорту чылып кирип олурган. Ындыг-даа бол Урянхай үезинде удуртулгага тургаш, чаа төре тургустунарга база ала-чайгаар күрүнени, намны удурту берген ноянарны, ламаларның политиктиг туружу ам-даа быжыг, чон ортузунда ат-алдары бедик хевээр турган. Ынчангаш оларны эрге-чагыргадан чайладыры ядылыларны төлээлээн хувискаалчы намның удуртукчуларының кол сорулгазы апарган.

ТАРН-ның V база VI Улуг Хуралдарына (1927 база 1928 чылдар) болгаш ТАРН-ның VII чыыжына (1928 чылдың август) удуртулгага турган ноянар, дүжүметтерни чула шүгүмчүлээн. Тываның хувискаалчы аныктар эвилелиниң дөрткү чыыжына (1928 чылдың декабрь 25 — 1929 чылдың январь 3)

Тываның Төп кооперация болгаш күрүнө черлеринде ажылдап турар лама, бай уктуг кижилерни эрге-дужаалдарындан үндүр хөөгөп, оларның орнунга арааттар төлээлерин олуртурун негээн. ТАРН ТК-ның болгаш ТКК-ның (ТКК) Төп контроль комитединиң каттышкан пленумунун (1929 чылдың январь 7-11) шийтпирин езугаар ол-ла чылдың май айдан эгелээш, июнь ортанга чедир "аңгы демиселиниң хуралдары" болгулаан. 1929 чылдың август-сентябрьда намның бир дугаар арыглаашкыны болган.

Тыва намның сески чыыжың белеткээринге болгаш эрттиреринге Коминтернниң күүсекчи комитединиң төлээзи, КУТВ-тун ректору, С. Токаның улуг бажызы И. Райтер идепкейлиг киришкен. 1929 чылдың октябрь 16-да ТАРН ТК-ның Политбюрозунун хуралына ноян, лама, бай уктуг 16 удуртукчу, ооң иштинде Монгуш Буян-Бадыргыны, эрге-дужаалындан халаан. Аңаа олуржуп, ат салганнарның аразында С. Токаның, И. Райтерниң (!) аттары база бар.

ТАРН-ның сески чыыжыңга (1929 чылдың октябрь 20 - ноябрь 6) колдуунда мал-маганы эвээш, ядызымыа төлээлер киришкен. Ук хуралга Тывага социализмни тургузарын шийтпирлээн. Ону чедип алыр төлээде байларның ажыл-агыларын эвээжедир, эң шырактарының ("феодалдарның") хөреңгизин хавырап, хөлек-чиде ажыл-агыларның демин каттыштырар дээн. ТАРН-ның удуртулгазында езулуг ядылыларның төлээлери — И. Шагдыржап, С. Тока ТАРН ТК-ның секретарылары болганнар.

Ук чыышка ТАРН ам-на езулуг марксисчи-лениниң нам апарган дээрзин демдегеп, моон соңгаар ооң политиказы арат чоннуң марксисчи-лениниң баштыңызы болурун айтыган. ТАРН ТК-ның удуртулгазынга кол нуруузунда КУТВ дооскан кижилер кирген.

20 чылдар төнчүзүндө ВКП(б)-ниң болгаш Коминтернниң сүмези-биле ТАРН-ның политиктиг амыдыралына "барыын үзел" болгаш "чөөн үзел" деп сөстөр тыптып келген. Оларның алыс утказын шажын эртемниг Сат Чүрмит-Дажы хамаанчок, идеологтук билигилг С.Тока безин кайын билер. Сталинчилер бодунун баштыңы И.Сталинни өттүнүп, "феодал", "арат диктатурасы", "бай", "ядыы", "чоннуң дайзынлары", "контрлар" деп сөстөрни кевин-херекчок черге ажыглап, кижилерни аңгы медреси-биле ылгай көре берген. Ооң ужун Тываның политиктиг удуртулгазы "барыын үзелдиг" (Тываның көшкүн ажыл-агынын, бурунгу культуразын, шажын-чүдүлгезин хевээр арттырар хөөнүг удуртукчулар. Оларны С. Чүрмит-Дажы баштап турган) болгаш "чөөн үзелдиг" (Тывага социализмни дүрген тургузар, мал ажыл-агынын чүмү-биле колхозташтырар, феодалдарны узуткаар, шажын-чүдүлгени хоруур хөөнүглерни С. Тока баштаан) деп ийи удурлангышкык бөлүккө чарлы берген. Ынчал эээрге, ТАРН-ның сески чыыжыңга сталинчилер тилеп, Тывага социализмни тургузар дээш туржуп кирипкен.

1929 чылда көдээ ажыл-агый үндүрүүнү дугайында чаа хоойлу үнген. Ол езугаар арааттарның 64 хуузу үндүрүгден хостаан, а бай-шыдалдыг арааттарның үндүрүүн хөлчок улгаттырган, хүрээ-хит-

терге, ламаларга база үндүрүг оонаган. Ол-ла чылдың күзүнүндө Биче Хуралдың Президиуму болгаш ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели байларның, лама-хамнарның соңгуур эргезин казаан. Ооң кадында феодалдарның мал-маганын хураар дижи берген. ТАР-ның удуртулгазының шак мындыг политикказынга удурланган арааттар 1930 чылдың мартта Чөөн-Хемчикке чепсектиг үймээн үндүрген. Аңаа Хемчиктин, Өвүрүнүн, Мөңгүн-Тайганың он дөрт сумузундан четче эвес сан-биле 270 ажыг кижик киришкен. Тываларның бо үймээнинге Туранның, Өөктүн, Таңдының шыдалдыг орус тараачыннары каттыжар деп турган. Ийи ай болганда үймээни солгарадып каан.

Тыва күрүнениң удуртулгазы биле ТК-ның секретарына чаа соңгукан С. Токаның аразында баштайгы дүрбүжүүшкүн мынчаар болган. ТАРН ТК-ның бирги секретары И. Шагдыржап моол намның IX хуралынче төлээ чорудар дээш ТАР-ның удуртулгазын чыып алгаш, кымны төлээледириң сүмелешкен. "Токаны чорудар" деп Бүлчүн саналдаан. Моол дылды, бижикти эки билер С. Чүрмит-Дажы биле А. Хемчик-оол саналга удурланып, мынча дээн-нер: "Аажы-чаңы тывазыг-даа, моолзуг-даа эвес ындыг кижини чорударга кайын боор", "Тока... оларның сөс-домаан, бижин, амыдыралын билер эвес. Ол бүгүнү билбес болганда, озал-ондак, хоп-кочу үндүрзе канчаар..." Бо айтырыгың совет чөвүлекчилер-биле баш удур дугуржуп каапкан хевирлиг, И. Шагдыржап удурланган кижилерге алдырбайн, намның ажылынга чаа келген эживисти деткилиңер деп ыйыдарга, даргалар чөпсөзөрежир ужурга тава-рышкан. Эрги чагырганың төлээлери намның чаа удуртулгазы-биле маргыжарга айыылдыг дээрзин бүдүү биле бергеннер.

ТАРН-ның Төп комитеди тыва бижикти чогаадырынга дуза кадарын ВКП(б)-ниң ТК-зындан база совет казаактан дилээн. Бо айтырыгыңи шийтпирлээри-биле 1930 чылдың июнь эгезинде Тывага эртем экспедициясы чедип келген. Оларның аразында С. Токаның бажызы, тюрколог, профессор А.А. Пальмбаха база бар. Ол тыва бижикти чогаадырынга, непередириңге база сайзырадырынга идепкейлиг киришкен. Эртемден лама Монгуш Лопсан-Чимит база үлүг-хуузу кириген.

Түрк алфавитке үндезилеттинген чаа тыва бижикти ТАР Чазааның айтылышы-биле (С. Чүрмит-Дажы) 1930 чылдың июнь 20-де кириген. Удаваанда ТАРН ТК-ның база ТАР Чазааның моол дылга үнүп турган парламент органы "Үнен" солунга тыва алфавитти база ону ажылаарының кыска дүрүмнерин парлаан. Тыва бижикти чогаатканы чоннуң амыдыралына төөгүлүг эргилде болган. Ол бижик тыва чонга делегей, Европа, ооң иштинде орус культураже делгем орутку ажыдып, чаа культураны, литератураны, парлалганы, театрны шигээдиң алырының үндезини болган. Бо чаагай үлгеге С. Тока бодунун төлөптиг үлүүн киригеш, ТАР Ордени-биле шаңнаткан.

"Арааттарның өңчү-хөреңгизин хавырып болбас" деп Коминтернниң Чөөн секретариатының күүсекчи комитеди сагындырып турда-ла, феодалдарның өңчү-хөреңгизин хавырап ажыл идепкейлиг эгелээн. 1931 чылдың майдан июльга чедир бай-шыдалдыг арааттар-

ның өңчү-хөреңгизин күш-биле хавыргаш, оларны төрөөн черлеринден өскээр шөлүгүлээн. Чаа эрге-чагырганың ужур-дүрүм чок аажылалы көшкүн чоннуң ажыл-агынынга улуг когаралды чедирген. Чаңгыс чыл иштинде, 1931 чылда 1930 чыл-биле деңнээрге, чылгының болгаш мыйыстыг бода малдың республикага баш саны 5,8 хуу, а бай-шыдалдыг өрегелерниң малының баш саны оон-даа хөй кызырылган.

Нитизи-биле 303 өрегениң 18578 баш малын (бода малче шилчидерге) болгаш 35572 рубль түңнүг эт-сөвин хураган. Бай-шыдалдыг арааттардан хунаап алган мал-маганы күрүнө кол нургулайында ядыы өг-бүлелерге үлеги-лээн. Ядылар болгаш коллективтиг ажил-агылар хураган малдың 75 хуузу алган. Дыка хөй ядылар халас берген малга амырап, ону чоорту дөгериң чип алган, чамдыктары мүн-не азырап өстүрүп, балдыры дыңзаан. Көдээ ажил-агының дер-херекселдерин коллективтиг ажил-агыларга үлээн. Хураган алдын-мөңгүнү күрүнө алган. Ол дугайын С. Тока сөөлүндө мынчаар шүлүктээн:

*Хөреңгизтен феодалдарның
Көвей малын хавырган бис!
Хөй-ле чоннуң ажил-херээн
Хөгжүдөр бис, бедидер бис!*

Маңгысталган

феодалдарның

*Малын-сүрүңн хавырган бис!
Масса чоннуң ажил-херээн
Мандыдар бис, хөгжүдөр бис!*

Коммунист-идеолог С.Токаның үзели-биле алырга, тыва чоннуң шажын-чүдүлгези социализмни тургузарына, коммунисттиг үзелди непередириңге доктар болу берген. 1932 чылда кылган илеткелинге ол мынча дээн: "Хүрээ-хииттиң болгаш бурган-шажынның дугайында нам, казак бо аразында элээн тодаргай ажилдарны кылып, арат-түмөнниң караанга ламаларның болгаш хүрээ-ниң хоразының дугайында көргүскен. Намның сески хуралындан эгелээш, амга чедир бүгү намның ажылында, суртаалында, парлалгада хүрээ-хииттиң, ламаларның контрреволюстуг чоруун, феодалга дузазын арааттарга көргүзүп турган. 1931-1932 чылдарда 22 хүрээни хагган. Барыын үзелдин үезинде (намны, казакты М. Буян-Бадыргы, С. Чүрмит-Дажы баштап турда дээн уткалыг — автор) ламалар, хүрээ-хиит кончуг чыргап, байып турган, оларга үндүрүг-дадывыр оонавайн турган".

Шынап-ла харын, удуртулгага ажилдап турган ноянар, ламалар 1928 чылдың март 8-те бүгү-Тываның ламалар хуралын чыып, сарыг шажынны быжыглаарын оралдашкан. Ол-ла чылдың майда ТАР-ның Биче Хуралы сарыг шажынны камгалап, ону күрүнө шажынны кылыр сорулгалыг хоойлу хүлээп алган. 1929 чылдың эгезинде ону ТАР-ның Конституциязынга дүүшпес боорга, хоруп каан.

Шажынны хорууру-биле чергелештир ТАР-ның нам, чазаа чоннуң кадыын халас камгалаар ажилды эгелээн. 1928-1933 чылдарда Кызылга, Чадаанага, Шагаан-Арыга, Тоора-Хемге, Туранга болгаш Кызыл-Мажалыкка 10-дан 50 чедир аарыг кижилер чыдар эмнелгелерни тудуп, ажилдалга кириген. Ооң-биле кады ССРЭ-ге тыва эмчилерни база өөредип эгелээн.

*(Уланчылыг).
Монгуш БАЙЫР-ООЛ.*

ТӨНЧҮЗҮНГЕ ЧЕДИРЕР МЕН

Бот дугайты төрөөн Тывамның төөгүзүнге, национал культуразынга дыка ынак мен. Ынчангаш зоотехник мергежилим аайы-биле өгбелерниң шаг-төөгүден бээр амыдырап келгени мал ажил-агыйынга ажилдап, сохозтар директорлап, арат ажил-агыйы удуртуп келдим.

Ынчалза-даа мээң эң улуг сонургалым төрөөн Бии-Хем кожуунумнун девискээринде эңме-тикчок базырыктар, оларны өөренири, шинчилээри, бурунгу тыва культураны катап эгидери, улам ыңай сайзырадыры болу берген. 2000 чылда Санкт-Петербург хоорайның Эрмитаж музейиниң эртем ажилдакчызы Чугунов баштаан экспедиция Бии-Хем кожуунун девискээринге шинчилел казыышкынар чоруда бээр-ге, оларның ажилын аажок сонургап хайгаарал турган мен. Ынчангаш археология төөгүзүнге база бир чырык арын бооп кирген, эрте-бурунгу скиф культураның кайгамчык үнелиг алдын эдилелдерин шыгжап-кадагалаан "Аржаан №2" эрте-бурунгу хаан, кадынның хөөрүнүн базыры тыптып келирге, ону болгаш өске-даа хөй кастынмаайн чыдар базырыктарны камгалап-кадагалаары база Тывага туризмни сайзырадырының магадылалы болур "Хааннар шынаазы" деп ажык дээр адаанга музей-заповедник ажыдар деп бодалды бии-хемчилерниң аразынга мен идип үндүрген мен. Ук девискээрге ажык дээр адааның музей-заповедниги туруптар болза, өске кастынмаайн чыдар чүс ажык базырактарны оорлап казары болдунмайн баар. Хомуданчы-биле бир базырыкты оорлап казып аппарат болгай. Бодумнун "Хааннар шынаазы" деп ажык дээр адаанга музей-заповедник ажыдар деп бодалымны ол кожуун чагырыкчызы Валерий Николаевич Гончаров-биле үлешкен мен. Ол бодал ону аажок хей-аът кириген болгаш, ону ботандыраарыга бодунун саналын база кирип, Хакасияда Казановка деп суур чоогунда музей-заповедниктиң тургустунганының аргадуржулгазын билип алыры-биле мээң-биле кады чораан. Ында музей-заповедникти видеокассетага тырттырып ап, бүгү тала-биле танышкан бис. Ооң соонда В.Н.Гончаров базырыктарда 112 гектар черни музей-заповедник кылырынга аңгылап берген. Хөөр базырыкка хаан, кадынның, оларның чалчаларының, дайынчыларның артынчыларының (мага-боттарының) канчаар чытканын ол-ла хевээр хевирлеп кылып, алдын каасталгаларының өттүндүр кылган хоолгалары-биле дерип, эдилээн эт-септериниң, дайынчы чеп-сектерин ол-ла хевээр кылдыр хоолгалап салыры музей-заповедниктиң чер адаанда кезээ кылдыр планнаан мен.

Музей-заповедниктиң ажык дээр адаанда кезээ кылдыр ка-

дын, хаанның чер кырында улуг өргээзи, ооң иштики эрте-бурунгу каас-коя эт-севи, хаанның дүжүлгези, албан кылыр дериг-херексели, кадын-биле ноюрзап дыштаныр чери, оларның боттарының дириг чораанында дег, хоюткумакеттери, чалчаларының чурттаар, ажилдаар өглери, шериглериниң чурттаар, албан кылыр өглери, оларның хайгыыл кылыр черлери, оларның хоютку, мага-боттары дээш, эрте-бурунгу шериг баараңны, хоорайжыгашты дерип кылырын планнап турган мен. Ол бүгү болу бээр-ге, аңаа ажилдаар экскурсоводтар безин ол үениң каас-коя хевин кедип алгаш, келген аалчыларга, туристерге экскурсия ажилын чорудуп болур.

Ол бүгү бодалым, планнарым-биле 2002 чылда ТР-ниң культура сайыды Э.А.Данзынга кирген мен. Ол база чаа бодалды аажок деткип, ноябрь 6-да "Хааннар шынаазы" деп ажык дээр адааның музей-заповедник тургузар ажилдың хөй-ниити эгелекчи директору кылдыр тускай дужаал үндүрүп томуйлап каан. Оон ол сайыт-биле кады музей-заповедник ажыдар саналывысты ТР-ниң Чазаанче кириген бис. ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак ук саналды улуг сонургал-биле хүлээп көргөш, 2003 чылдың октябрь 4-те "Бии-Хем кожуунда Аржаан №2 базырыктың девискээринге "Хааннар шынаазы" деп культура-төөгүлүг ажык дээр адааның музей-заповедниги күрүне албан черин тургузарының белеткел хемчеглериниң планын бадылаарының дугайында" деп доктаалды үндүрген. Мээң ыңдыг эгелекчи ажил-херээмни ук кожуунунуң чону аажок деткип, хөй кижилер ат салган бижиктерин ТР-ниң Чазаанче кирип турган.

Бодум "Хааннар шынаазы" деп ажык дээр адааның музей-заповедниги туруп тургузарынга чонунуң кичээнгейин хаара тудары-биле 2003 чылдың Наадым байырлалының үезинде Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга чыып алган материалдарымны, фото-чуруктарымны делгеп, фотовыставка кылып, тайылбыр ажилын чоруткан мен.

ТР-ниң Чазааның доктаалынга үндезилеп, ТР-ниң культура сайыды турган Э.А.Данзын бодунуң №67 дужаалы-биле мени "Хааннар шынаазы" деп ажык дээр адаанда музей-заповедниктиң директору кылдыр база катап томуйлаан. Оон ук музей-заповедникти туруп тургузарының саң-хөө айты-

рыын шиитпирлеп эгелээн бис. 2004 чылдың июнь 29-та ТР-ниң Чазаа "2004 чылда ТР-ниң албан черлериниң, яамыларның инновациялыг төлевилелдериниң чагыларының портфелин бадылаарының дугайында" деп № 577 доктаалды үндүрген. Ук доктаалду езугаар "Хааннар шынаазы" деп музей-заповедникти туруп тургузарынга 2 млн. 738 муң рубльди аңгылаарын көргөн.

Оон ТР-ниң культура сайыды Э.А.Данзын-биле кады Москва кирип, "Хааннар шынаазы" деп музей-заповедник тургузарының дугайында айтырылганы үстүкү даргалар-биле чугаалашкан бис. Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Л.Б.Нарусова ужуражылга үезинде музей-заповедник тударынга 1 млн. 500 муң рубль бээр-ге ол меңээ аазаан. Оон орус төөгү музейиниң администратору С.П.Политарова, РФ-тиң Культура яамызының музейлер талазы-биле салбырының даргазы А.С.Колупаева бистиң "Аржаан №2" базырыгыга музей-заповедник ажыдар деп турарывысты аажок деткип, ооң аңаа турарын ыяап чедип алырывысты чагып турганар. Москвада тыва студентилер

каттыжышкынынга ооң президентизи Азиат Монгуш сургуулдарны чыып бээр-ге, аңаа база "Хааннар шынаазы" деп музей-заповедник тургузар сорулга дугайын таныштырган мен. Студентилер база дыка сонургаар, өөрүүр болган.

Санкт-Петербург хоорайга М.И.Ериш, "Восковье персоны" деп КХН-ниң даргазы Е.Н.Тихонова (ол биске хоткуц хевирлерни кылып бээр-ге аазаан), Эрмитаж музейинде археолог эртем ажилдакчызы И.Шаробокков оларга ужурашкан бис. Олар бистиң ажылывыстың келир үези улуг деп үнелелди бергенер. Бо бүгү ажилды хөй-ниити эгелээшкени-биле чаңгыс согур көпөөк ажил төлевири-даа албайн кылып келдим. Москваже безин бодумнун акша-хөрөңгим-биле чорааш келдим. Аңаа сонургалым улуг. Тывага чораан РФ-тиң Культура яамызының бирги оралакчызы Н.Л.Дементьева: "Ажык дээр адаанда музей-заповедник деп чүве Россияда кайы-даа черде чок, чүгле Тывада тургустунар деп турары ол-дур. Аңаа кандыг мергежилдиг кижилер ажилдаарын тускай саавырда айтыппаан. Ынчангаш күзел, улуг сонургал бар болза, кандыг-даа мергежилдиг кижилер аңаа ажилдап болур" — деп ыңчан база чугаалаан чүве. Ынчангаш бодумнун күзел-биле чорудуп эгелээн ажилымны төнчүзүнге чедирер бодалдым мен.

Сергей ДАРЖАА.

"Хааннар шынаазы" музей-заповедниктиң директору.

"Тываэнерго" ААН-ниң электри четкилериниң администрациязының республиканың чонунга КЫЙГЫРЫ

Хамаатылар, сактып алыңар!

Электри тогу-биле кажан кезээде оварымчалыг болуру чугула. Ооң чыды чок, ону кайы оранчоттан көөрү, оварары болдунмас дээрзин утпас херек. Электри сывырындактарыңа дээр туржук, чоокшулап-даа болбас, ыңдыг чүүл озал-ондакка, харын-даа кижиниң өлүмүңге чедирип болур.

Бир эвес силер ушкан чагыларны, электри шугумунуң сывырындактарының үзүлгенин азы куду халайып чавызаанын эскерип каан болзунарза, ыңдыг черже чоокшулаванар, кым-бир кижиге адресче доп-дораан дыңнадыңар: Кызыл, Колхозная кудумчузу, 2 "а", "Тываэнерго" ААН, телефон 5-85-71 азы "Тываэнерго" ААН-ниң ол чоок-кавыда электри четкилериниң участогунга дыңнадыңар.

Телевизор антенналарын, бир эвес олар кээп дүжер таварылгада, электри дамчыдылганының шугумун үрөвөс кылдыр тургузунар, телеантенналарны быжыглаан сывырындактарны болгаш өске-даа дериглерни электри дамчыдылганының шугумунуң адаанга тургуспаңар.

Уругларыңарның сывырын-

дактар адаанга ойнаарын, электри чагыларынче үнерин, электри сывырындактарын быжыглаан аңгылакчы шаажаннарны бузур, оларже кандыг-бир чүүлдерни орааштыр октаарын болдурбаңар.

Электри шугумнарының сывырындактарының адаанга кажарааа тудары, сиген-ширбиил сарааттаары, ыяш, хөмүр болгаш өске-даа материалдар оваалаары хоруглуг. Сывырындактар адаанга болгаш электри чагыларының чанынга чөпшээрел чокка кандыг-бир ажилдар чорудары хоруглуг, чүге дизе ол бүгү өлүмүңгү озал-ондакка чедирип болур.

Силерниң электри дамчыдыкчызы шугумуңарның участогунга тараан ыяштарның эмин эрттир өзүлдэзин болдурбаңар. Электри четкилериниң хандырыкчы ажилдакчыларының хайгааралы-биле силерниң участогунарны тавараан электри шугумунуң трассазын дургаар ыяштарның болгаш чадан ыяштарның кезип таарылдазын чорудуңар.

Электри дамчыдыкчыларының ажилчын байдалын кадагалаан-нындан силерниң чаагай чорууңар, а чамдыкта амы-тыныңар хамааржыр дээрзин утпаңар.

ИНВАЛИДТЕРГЕ БОЛГАШ ХООЧУННАРГА

РФ-тиң Социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республикада регионал салбыры-күрүне албан чөри 2005 чылдан эгелеп инвалидтерниң болгаш хоочуннарның санындан хамаатыларның чамдык категорияларын протезтер (диш протезтеринден аңгыда), протез-ортопедиктиг кылыглар-биле хандырып эгелээр.

Бо айтырыг талазы-биле фондунуң Кызыл хоорайда салбырынга баар. **Адреси:** Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 104 а, кабинет № 2, билдиришкинге дараазында документилерни кожар: реабилитацияның хууда программазы, паспорт, чиигелделер алыр эргени бадыткап турар шынзылга.

Телефоннары: 1-15-82, 1-15-80, 1-10-15.

"ТЫВАКРЕДИТ БАНК"

Лицензия ЦБ РФ 1202

Республиканың болгаш Кызыл хоорайның хүндүлүг чурттакчылары!

"Тывакредит Банк" ажык акционерлиг ниитилел ажыктыг байдалдарга шыгжамырлар хүлээп алырын уламчылап турар. **Шыгжамырның чаа "Шагаа — 2005" деп хевирин силерге сүмелеп тур бис.**

Шыгжамырның негелделери:

- хуусаазы — 6 ай;
- хуузу бедик;
- түң 10.000 рубльден эвээш эвес;
- шыгжамырны 2005 чылдың январь 14-тен февраль 14-ке чедир хүлээп алыр;
- 2005 чылдың февраль 15-те өртектиг шаңналдар ойнаашкыны болур;
- шыгжамыр немежиң турар.

Бистиң банкывыска силерни күзелдиң-биле хүлээп алыр бис. Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 40 "А". **Телефон 3-65-69.**

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9277. Чагыг 12.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тывакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионал аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээң. Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркөмитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинин-Кравченко, 1). Солунда парлааттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейин барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.